

Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi la jumătate de secol de la descoperire

Unele descoperiri arheologice își păstrează, în ciuda trecerii timpului și a sutelor de pagini scrise despre ele, caracterul tulburător. Adăugând câteva accente la dosarul problemei, prin prezentarea unor aspecte tratate mai puțin sau deloc în a doua jumătate a veacului trecut, autorii acestui grupaj tematic încearcă să readucă în discuție un ansamblu cu totul aparte în peisajul arheologic românesc, cu speranța de a contribui, măcar în acest mod, la protejarea sa.

Considerații arheologice

OANA DAMIAN, ANDRA SAMSON, MIHAI VASILE*

Keywords: archaeological site; monastic complex; chalk; stone *vallum*; quarry; chapel; dwelling; pottery; grave.

Abstract: The article is an up-to-date overview of the archaeological research of the rupestrian complex of Murfatlar-Basarabi, gathered with the presentation of the general plan and some considerations about the funerary space and archaeological artifacts (minor objects still unpublished).

The archaeological site of Murfatlar-Basarabi is located on the right bank of the former Carasu Valley, nowadays the Danube – Black Sea Canal, at 20 km West from Constanța, on the North-Western slope of the Tibișir Hill. It was discovered in June 1957, as a result of the explosions for enlarging the modern chalk quarry, works which revealed, by the collapse of the waste rock, the entrance to a small church, which will be later named B1. The archaeological research undertaken between 1957-1962, by the joined efforts of the Institute of Archaeology in Bucharest (today the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology), represented by Ion Barnea as site’s scientific manager, and of the Direction (today the National Institute) of Historical Monuments, represented by the architects Virgil and Liana Bilciurescu, led to the identification of an ensemble of monuments. In 1960, due to the visible process of erosion of the chalk, there have been initiated protection works consisting in the consolidation and the restoration of the monument through *anastylosis*, under the shelter of a partial protection building. Through its architectonic characteristics, through the variety of its abundant incised decoration, through the presence of numerous inscriptions, whose content and interpretation continue to cause controversies, the site constituted itself in a peculiar example of discovery, with particular problems of investigation, recording, interpretation, conservation and setting on value.

The archaeological investigations uncovered an area of 200×50 m, discovering a large number of rooms carved in the chalk massif. Besides the B1 chapel, it has been investigated the „peninsula massif” (a chalk cube with the side of 9.50 m

connected with the hill behind it by a strip 3 m wide and 3 m long), in which body three overlaying churches B 2-4 were dug, as well as cells, annexes, the access gallery H, the funerary chambers C 1-2, the funerary galleries G 1-5 and some constructive structures – E 1-6 - among which two chapel (E 3 and E 5), while the rest was used as living and passing space. To these one are to be added the 20 graves arranged in the pavements and walls of certain rooms, as well as in the waste layers formed as a result of exploitation made in the quarry sectors, surrounding the rupestrian rooms.

The proposals for the dating of the monastic site of Murfatlar-Basarabi are indicating the 9th-11th centuries, a series of data (the discovered ceramic, the signs and inscriptions incised on the chalk walls, the relationship with *the stone vallum*, a fortified complex, 59 km long, crossing Dobruja from West to East, continuously doubling the Carasu Valley) allowing to restrain the interval to the 10th century.

At Murfatlar-Basarabi had functioned a chalk quarry, both linked to the military works represented by the construction of *the stone vallum*, as well as to the monastic site, the ones who discovered the place considering that the above mentioned structures would have functioned on the same time. *The stone vallum*, in fact a stone wall, preserved to a height of 1.5-2 meters, with a variable width between 1.7 and 2.2 meters, plastered on both sides with earth taken from a ditch excavated on its northern side, while on its southern side were fortifications (camps), was built out of chalk, on the segment between Basarabi and Valea Seacă, its maximum width being 20 m. There are 14 quarry sectors surrounding the monastic structures, the chalk extraction system being similar to the one used in the stone exploitations. The occupants of the quarry and the monastic complex lived in habitation structures built with walls of chalk blocks and simple hearths, where have been found clay vessels, pickaxes, sandstones for sharpening the iron tools used for the work in the quarry, flint steels, grinding mills, bone tools, chalk objects.

The monastic complex contains several chapels, grouped, excepting B1, in the „peninsula-massif” (the overlapped B 2-4), as well as on the South extremity of the ensemble (E 3 and E 5). The chapels have sizes ranging between 4-7 m length, 2-3.5 m width and 2-2.2 m height, the entrance towards North-West

* Oana Damian: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; Andra Samson, Mihai Vasile: Muzeul Național de Istorie a României, București.

and the altar towards South-East, with the ceiling slightly vaulted and the arch-like entrances. They represent imitations of churches with simple plan, rectangular, yet varying as proportions and partition, with one apse to East (B 1) or South-East (B 2-4); the E 3 and E 5 chapels have the plan of an irregular quadrilateral. The interior was divided into the traditional cult chambers: altar, nave and narthex - in the case of B 1-2, B 4 and E 3 only altar and nave - in the case of B 3 and E 5. The chapels have only one opening between the nave and the altar, exception being B 4, the largest, having an altar with three openings. All the complexes contain the Holy Table, in shape of a quadrilateral block cut out from the chalk massif, with the eastern side bond to the arched wall of the apse, excepting B 3, where the altar's table has all the sides free, and B 4, where have been discovered three blocks with such use. A small opening from E 5 led to the five galleries (G 1-5) used as funerary space, the chalk massif sheltering 20 graves, with Christian orientation. The strips on the front of the arcades and the traces on the plastering of certain openings determine the presumption that the interiors were painted with red paint.

The chalk in which is carved the site allowed the engraving, on the walls of the six chapels, of the chambers and of the funerary galleries, as well as on certain chiselled blocks from the chalk quarry, of certain Greek and Slavonic inscriptions, along with the Runic ones, which, although the most numerous ones, are yet undeciphered. Beside the incised texts on the chalk walls, the quarry workers, the monks, the pilgrims, the guests of the monastic complex incised various geometric, zoomorphic or anthropomorphic representations, some of them with pronounced and obvious religious meaning, while others with profane content.

By its integration into the horizon of the monastic sites characteristic for historic Dobruja, as well as to a phenomenon extended from Spain to Palestine and from Egypt to Crimea, the ensemble from Murfatlar-Basarabi determined, especially after 1990, the interest of a large number of scientific projects, which contributed to the knowledge of the site, together with efforts for ensuring its conservation.

The unitary approach of rupestrian monasteries in historic Dobruja phenomenon has been, up to now, not considered, both due to the communist period, as well as to the fact that they are situated on the two sides of the Romanian-Bulgarian border. Since 2004, a new international project aims to study all these sites. Mainly funded by Columbia University and the Tianaderrah Foundation, it also involved the National History Museum of Romania in Bucharest, the Museum of National History and Archaeology in Constanța, the Museum of Archaeology in Silistra and the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan” in Bucharest. A joined team (Georgi Atanasov, Stela Donceva, Andra Samson, Mihai Vasile, Silviu Anghel, Alexandra Zbucnea) gathered field data, between 2004 and 2007, on both sides of the border. An exhibition, dedicated to the largest complex of all known sites of this type, is in part the first scientific outcome of this project. Besides the field work and the appropriation of the already published information, in the case of Murfatlar-Basarabi site is fundamental also the contribution of the archives from the „Vasile Pârvan” Institute of Archeology and from the National Institute of Historical Monuments, as well as of the Bilciurescu archive, an important documentary fund for the history of research.

Cuvinte cheie: sit arheologic; complex monastic; cretă; *valul de piatră*; carieră; bisericuță; locuință; ceramică; mormânt.

Rezumat: Autorii fac o trecere în revistă a rezultatelor cercetărilor arheologice desfășurate în situl de la Murfatlar-Basarabi, dublată de prezentarea planului general al ansamblului și de valorificarea unor situații și materiale arheologice rămase inedite.

Situl arheologic Murfatlar-Basarabi se află pe malul drept a ceea ce a fost Valea Carasu, acum Canalul Dunăre-Marea Neagră, la 20 km vest de Constanța, pe versantul nord-vestic al dealului Tibișir. A fost descoperit la 11 iunie 1957, în urma unor lucrări de extindere a zonelor de exploatare a cretei în cariera modernă, lucrări care au dezvăluit deschiderea ușor arcuită a unei bisericuțe ce va fi numită B1. Cercetările arheologice desfășurate în perioada 1957-1962, prin eforturile reunite ale Institutului de Arheologie din București (astăzi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), reprezentat de Ion Barnea, în calitate de responsabil de șantier, și ale Direcției (astăzi Institutul Național al) Monumentelor Istorice, prin intermediul arhitecților Virgil și Liana Bilciurescu, au dus la identificarea unui ansamblu de monumente conținând exploatări de carieră, bisericuțe și chilii, locuințe și morminte. În 1960, din cauza vizibilului proces de erodare a cretei, au demarat acțiuni de conservare, materializate în consolidarea și restaurarea monumentului prin anastiloza la adăpostul unei construcții de protecție parțiale. Prin caracteristicile arhitectonice, prin varietatea abundenței decorății incizate, prin prezența a numeroase inscripții, ale căror conținut și interpretare continuă să suscite controverse, monumentul s-a constituit într-un exemplu aparte de descoperire, cu probleme particulare de investigare, înregistrare, interpretare, conservare și punere în valoare.

Situl arheologic Murfatlar-Basarabi¹ se află pe malul drept a ceea ce a fost Valea Carasu, acum Canalul Dunăre-Marea Neagră, la 20 km V de Constanța, pe versantul NV al dealului Tibișir. A fost descoperit în iunie 1957, în urma unor lucrări de extindere prin împușcare a zonelor de exploatare a cretei în cariera modernă (fig. 1/a), lucrări care, prin prăbușirea stratului de steril, au dezvăluit intrarea într-o bisericuță ce va fi numită ulterior B1². Curând după descoperire, Institutul de Arheologie (astăzi „Vasile Pârvan”) din București și Muzeul Regiunii (astăzi Muzeul de Istorie Națională și Arheologie) Constanța au demarat săpături arheologice pentru degajarea complexului. Colectivul șantierului a fost alcătuit, la acea dată, din Ion Barnea, Petre Diaconu, Adrian Rădulescu și Radu Florescu, cărora li s-a adăugat arhitectul Virgil Bilciurescu, de la Direcția (astăzi Institutul Național

¹ Localitatea dobrogeană, cunoscută inițial sub numele de Murfatlar, purta, în perioada descoperirilor arheologice evocate, denumirea Basarabi. Din 2007, orașul a revenit la numele cunoscutei podgorii. Contribuția noastră folosește ambele denumiri pentru a face legătura, peste jumătatea de secol scursă, între realitățile administrative și cele arheologice, așa cum sunt cunoscute din literatura problemei. Vezi bibliografia actualizată în finalul articolului.

² Barnea, Bilciurescu 1959, p. 541; Diaconu 1980a, p. 767, n. 1.

al) Monumentelor Istorice. Cercetările au dus la identificarea unui ansamblu de monumente, conținând exploatări de carieră, biserițe și chilii, locuințe și morminte, toate săpate în roca moale, cu pereții acoperiți de o multitudine de semne incizate.

Prin caracteristicile arhitectonice, prin varietatea decorației incizate, extrem de abundente din cauza naturii rocii în care au fost cioplite monumentele, prin prezența a numeroase inscripții, ale căror conținut și interpretare continuă să suscite controverse, monumentul s-a constituit într-un exemplu aparte de descoperire, cu probleme particulare de investigare, înregistrare, interpretare, conservare și punere în valoare.

Cercetările arheologice continuate în 1958 și 1960-1962, ca rezultat al colaborării dintre Institutul de Arheologie, reprezentat de Ion Barnea, în calitate de responsabil de șantier, și Direcția Monumentelor Istorice, prin arhitecții Virgil și Liana Bilciurescu, au acoperit o suprafață de circa 200 × 50 m, neepuizând zona, descoperind un mare număr de încăperi săpate în masivul de cretă. În afara biseriței B 1 (prima descoperită), a fost cercetat masivul-peninsulă (un cub de cretă cu latura de 9,50 m, legat de dealul din spatele lui printr-o fâșie având lungimea și lățimea de 3 m), în corpul căruia au fost cioplite trei biserițe suprapuse B 2-4, chilii, încăperi anexe, galeria de acces H, camerele funerare C 1-2, galeriile funerare G 1-5 și câteva structuri constructive E 1-6, dintre care două paraclise (E 3 și E 5), restul servind drept spațiu de locuit și de trecere (fig. 2-3)³. Aceștia li se adaugă o serie de morminte amenajate în pavimentele și pereții unor încăperi, în spații de locuit transformate în locașuri de înhumare, precum și în straturile de deșeuri rezultate din exploatarea în sectoarele de carieră care înconjoară structurile rupestre.

Complexul Murfatlar-Basarabi a devenit, imediat după descoperirea sa, un subiect de atracție, fiind vizitat atunci în exces și fără supraveghere. Din 1960, din cauza vizibilului proces de erodare înregistrat de cretă, au demarat acțiuni de protecție. Sub adăpostul unei construcții de protecție parțiale, restul monumentului fiind acoperit de o amenajare temporară din lemn, complexul a fost consolidat și restaurat prin anastiloză (prin infiltrații cu beton),

în cadrul unui proiect coordonat de Direcția Monumentelor Istorice (fig. 1/b)⁴.

La Murfatlar-Basarabi a funcționat o carieră de cretă, utilizată în vederea ridicării *valului de piatră*, construit din cretă pe o anumită porțiune, cuprinsă între localitățile Basarabi și Valea Seacă⁵. Observațiile stratigrafice și analiza vestigiilor arheologice i-au făcut pe cercetătorii ansamblului să pledeze pentru contemporaneitatea dintre așezământul mănăstiresc și cariera de cretă⁶. În privința datării complexului rupestriu, s-au emis mai multe ipoteze ce au acoperit intervalul secolelor IX-XI⁷. Acestea au fost elaborate pe baza ceramicii descoperite, a semnelor incizate pe pereții monumentului, a unor inscripții, respectiv inscripția în limba slavă din dreapta intrării în B1 - *leat 6500* (= anul 992), descifrată de D. P. Bogdan, și grafitul în limba greacă „*Luna martie, indictionul 10, anul 6490*” (= 982), incizat pe mijlocul peretelui de vest al B4, a cărui lectură, contestată însă, este datorată lui N. Oikonomides⁸, precum și a relației dintre monument și limita cronologică a zidirii *valului de piatră* – anul 943, înscris pe un bloc din temelia sa⁹, socotit un *terminus post quem* pentru datarea acestuia. Drept urmare, există mai multe propuneri pentru datarea complexului: Ion Barnea și Virgil Bilciurescu îl datează spre ultima treime a secolului al IX-lea și până la sfârșitul anului 1000¹⁰, dar I. Barnea mai propune și o altă datare, anume sfârșitul secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea¹¹, în vreme ce Petre Diaconu propune o datare în a doua jumătate a secolului al X-lea¹², iar istoriografia bulgară îl încadrează în secolele

⁴ Barnea 2003, p. 63, n. 6; p. 88; Opreanu 2002, p. 19; Grigore 2007, p. 7-28.

⁵ Diaconu 1962a, p. 1218 și n. 3; Diaconu 1962b, p. 320; Barnea 1962a, p. 206; Barnea 1962b, p. 294, 300 și n. 11; Barnea 1962c, p. 366 și n. 1; Barnea 1965, p. 169; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 102, n. 86; Barnea 1975, p. 95; Diaconu 1980a, p. 767-768; Barnea 1987, p. 105. Pentru relația dintre *valul de piatră* și complexul de la Murfatlar-Basarabi, tratată sub aspectul semnificației politice a fenomenului religios ilustrat de ansamblul amintit, vezi Curta 1999, p. 129-149.

⁶ Diaconu 1962, p. 320.

⁷ Diaconu 1980a, p. 767.

⁸ Oikonomides 1965, p. 65, n. 28.

⁹ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 114.

¹⁰ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 562.

¹¹ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 181; Barnea 1987, p. 93.

¹² Diaconu 1962a, p. 1215-1235; Diaconu 1975, p. 267; Diaconu 1984, p. 162; Diaconu 1988a, p. 123 (chiar ultimul sfert al secolului al X-lea); Diaconu 1988b, p. 186-188.

³ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 549, fig. 2, 13; Barnea 1962a, fig. 1, 8; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 182, fig. 41; Barnea 1981, p. 51, pl. 11; Barnea 2003, p. 63, fig. 1.

IX-X¹³. Autorii acestei contribuții opinează, în principal pe baza asocierii categoriilor ceramice descoperite, pentru a doua jumătate a secolului al X-lea.

Complexul monastic de la Murfatlar-Basarabi se încadrează în „orizontul așezămintelor monahale rupestre”¹⁴, definit printr-o suită de complexe săpate în stâncă (ori în cretă), situate toate în sudul Dobrogei istorice¹⁵. Refugiile monahale – peșterile de la Casian¹⁶, Cheia - „la Izvor”¹⁷, Limanu¹⁸, cariera de la Aliman¹⁹ și eventual, cea de la Cernavodă²⁰, ansamblurile de la: Dumbrăveni²¹, Kanaghiol – Silistra²², Suha-Reka²³, din zona Caliacrei și a Varnei²⁴ au fost folosite în aceeași perioadă cu așezământul de la Murfatlar-Basarabi²⁵.

¹³ Popkonstantinov 1987, p. 116; Atanasov 1992, p. 79; Atanasov 1996, p. 112.

¹⁴ Chiriac 1988-1989, p. 266, 268.

¹⁵ Chiriac 1988-1989, p. 254, 258-259, 264; Damian 1999, p. 123-137; Holubeanu 2006, p. 268-275.

¹⁶ Damian 1999, p. 124 și n. 33-34, 37; Chiriac, Papasima 2000, p. 228; Holubeanu 2006, p. 268, 270.

¹⁷ Damian 1999, p. 124 și n. 35; Holubeanu 2006, p. 268.

¹⁸ Boroneanț, Ciuceanu 1977, p. 49-57; Holubeanu 2006, p. 268, 275.

¹⁹ Damian 1999, p. 124 și n. 36.

²⁰ Diaconu 1980b, p. 193; Holubeanu 2006, p. 277.

²¹ Chiriac 1988-1989, p. 249-269; Papasima, Chiriac 1994, p. 23-24; Damian 1999, p. 127-128; Chiriac, Papasima 2000, p. 222, 231, fig. 2; Holubeanu 2006, p. 268-269.

²² Atanasov 1984, p. 91-98, pl.I-IX; Atanasov 1989, p. 55-57, fig. 2a, 3b, pl. II/2, III/1-2; Atanasov 1993, p. 135-137, fig. 2, pl. I-II; Damian 1999, p. 128-129; Holubeanu 2006, p. 268, 273, fig. 4.

²³ Margos 1983, p. 125-129; Atanasov 1989, p. 54-55, pl.I/1-2, II/1-2, III/1-2; Atanasov 1991a, p. 33-43; Damian 1999, p. 129; Holubeanu 2006, p. 268, 270-272, fig. 3.

²⁴ Atanasov 1989, p. 57-61; Atanasov, Cesmeždiev 1990, p. 110-140; Atanasov 1991a, p. 33-43; Holubeanu 2006, p. 274, fig. 9.

²⁵ În ceea ce privește încadrarea cronologică a așezămintelor mănăstirești rupestre descoperite în Dobrogea, trebuie menționat faptul că reprezintă, într-o anumită măsură, opera unor comunități creștine din epoca bizantină timpurie, fiind refolosite în secolele IX-XI și chiar ulterior (Chiriac 1988-1989, p. 264; Atanasov 1991a, p. 43; Margos 1983, p. 129; Damian 1999, p. 133; Chiriac, Papasima 2000, p. 228). Coloniile monahale de la Murfatlar-Basarabi și Kanaghiol (din apropierea Silistrei) apar la sfârșitul mileniului I (secolul al X-lea, uneori pretându-se la o plasare mai largă, în secolele IX-XI), în timp ce acelea de la Suha Reka și din apropierea Varnei și Caliacrei, deși datează din epoca romano-bizantină, sunt mai intens populate în secolele XII-XIV (Damian 1999, p. 133). Cât privește așezământul de la Dumbrăveni, acesta are două faze de utilizare, în sec. IV-VI și IX-X (Papasima, Chiriac 1994, p. 23; Chiriac, Papasima 2000, p. 223-226). Există și păreri care pledează pentru o situație similară în cazul complexului de la Murfatlar-Basarabi-Stănciulescu 1977, p. 1024-1034; Holubeanu 2006, p. 255-256, n. 45; eventual Agrigoroaei 2007, p. 589, situație nesuștinută însă de argumente

Prin integrarea sa într-un orizont de așezăminte monastice specific Dobrogei istorice²⁶, precum și într-o zonă mai largă, din Spania până în Palestina, complexul de la Murfatlar-Basarabi a provocat, în special după 1990, interesul unor proiecte științifice²⁷, care au contribuit la cunoașterea sitului, conținând totodată eforturi pentru asigurarea conservării lui.

Actualul demers²⁸ își propune prezentarea stadiului cercetării problemei suscitată de această descoperire, precum și a câtorva rezultate ale unor cercetări mai recente, în special a planului general

arheologice *in situ*. Totuși, nu trebuie uitate acele elemente care sugerează caracterul arhaizant al monumentului și implicit presupunerea unei continuități a populației purtătoare a acestor tradiții (vezi în acest sens Damian 1999, p. 133 și n. 131-134; Barnea 2003, p. 89).

²⁶ Tratarea unitară a fenomenului mănăstirilor rupestre din Dobrogea istorică a fost oarecum neglijată până recent, cu toate referirile conținute de unele studii (vezi Chiriac 1988-1989, p. 258-264; Damian 1999; Holubeanu 2006), atât din cauza componentei atee a epocii comuniste, cât și a faptului că siturile sunt situate de ambele părți ale graniței româno-bulgare.

²⁷ Începând din 2004, un proiect internațional, *Prospecțiunea arheologică a monumentelor rupestre din NE-ul Balcanilor*, și-a propus studierea tuturor acestor situri. Finanțat în principal de Columbia University și Tianaderrah Foundation, el a reunit Muzeul Național de Istorie a României din București, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, Muzeul de Arheologie din Silistra și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București. O echipă româno-bulgară, compusă din Silviu Anghel, Mihai Vasile, Andra Samson, Alexandra Zbucnea, Georgi Atanasov și Stela Donceva, a înregistrat date pe teren, în perioada 2004-2007, de ambele părți ale graniței. Pe lângă munca de teren și utilizarea documentației publicate, în cazul sitului de la Murfatlar-Basarabi fundamental este și aportul arhivelor Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” și Institutului Național al Monumentelor Istorice, precum și al arhivei Bilciurescu. Această etapă a proiectului amintit s-a finalizat prin realizarea planului general al ansamblului de la Basarabi-Murfatlar-Basarabi și a unei expoziții itinerante, *O istorie în cretă. Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi*. Vernisată în decembrie 2007 la Muzeul Național de Istorie a României, expoziția va fi prezentată la Constanța și la Silistra și va constitui baza unui muzeu de sit organizat în apropierea monumentului rupestru.

²⁸ Este o concretizare în plan publicistic a unui efort de documentare presupus de organizarea expoziției amintite anterior, *O istorie în cretă. Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi*. Cu această ocazie, Andra Samson și Anca Bănăseanu au întocmit fișele privind obiectele mărunte aflate în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” și pe cele referitoare la complexe funerare. Desenele pieselor au fost făcute de Andra Samson. Traducerea celei mai mari părți a materialelor redactate, care stau și la baza actualului rezumat, aparține Corinei Borș, pentru care autorii îi mulțumesc. Realizarea planului general al complexului reprezintă efortul Andrei Samson și al lui Mihai Vasile. Folosim totodată această ocazie pentru a adresa mulțumirile noastre domnului profesor Alexandru Barnea, pentru sprijinul acordat în realizarea documentarului.

al ansamblului de la Murfatlar-Basarabi, întocmit cu această ocazie, precum și valorificarea unor informații și materiale arheologice rămase inedite, de tipul descoperirilor de obiecte mărunte și al celor având caracter funerar.

La Murfatlar-Basarabi a funcționat o carieră de cretă (fig. 17), acoperind o suprafață de circa 200 x 40 m²⁹, identificată prin patrusprezece sectoare, utilizată în vederea ridicării *valului de piatră*, construit din cretă pe porțiunea cuprinsă între localitățile Basarabi și Valea Seacă³⁰. Lățimea bazei valului este în această zonă de peste 20 m, din cauza friabilității materialului din care a fost ridicat³¹. Exploatarea cretei în carieră se făcea printr-un sistem de drumuri de acces spre locul de exploatare, de unde se alegeau suprafețe din masiv care se excavau de sus în jos, rezultând bazine, cu adâncimea maximă de 10-15 m. Excavațiile rămase în urma exploatării au fost umplute cu cretă sfărâmată și bolovani de diferite mărimi. Dimensiunile blocurilor de cretă descoperite sunt: 0,80 x 0,40 x 0,25 m sau 0,50 x 0,40 x 0,20 m³².

Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi (fig. 4) este dispus pe trei niveluri sau terase, corespunzând cu trei etape de activitate ce s-au succedat în timp destul de repede: terasa cea mai înaltă este reprezentată prin intrarea în bisericuța B 1 (cea mai bine păstrată) și prin ansamblul E (bisericiuțele E 3 și E 5), galeriile funerare G 1-5 și anexele E 1, E 2, E 4 și E 6, din care E 5 și E 6 sunt relativ bine păstrate, iar E 1-4 au plafoanele și pereții prăbușiți și, eventual, accesul în B 2. Terasa de la mijloc este marcată de intrarea în bisericuța B 3 cu anexele respective și de majoritatea mormintelor, iar terasa inferioară de intrarea în bisericuța B 4³³.

Diferitele încăperi ale ansamblului monastic nu au funcționat izolate una de alta. Accesul de la B 1 la B 2 se făcea probabil peste actualul sector de

carieră 2. De la B 2 se cobora la B 3 printr-un tunel. În podeaua acesteia din urmă, o deschidere permitea coborârea spre B 4. Se mai putea intra în B 3 și din afară, prin niște trepte scobite deasupra intrării în B 4. Intrarea în B 4 era la peste 1 metru deasupra nivelului de călcare din epocă. Accesul se făcea probabil pe o scară. Dintr-o anexă a bisericuței B 3 se deschidea o intrare înspre sud, aproape de C 1. Accesul la camera funerară se făcea peste actualul sector de carieră 4. Aceeași intrare din B 3 lega masivul-peninsulă și de zona E. De partea cealaltă, o deschidere în G 1 permitea accesul în interiorul zonei E. Accesul în această zonă se mai făcea și în dreptul spațiilor E 3 sau E 5, prin deschideri astăzi pierdute.

B 1³⁴ (fig. 5/a) este prima bisericuță descoperită în 1957. Este cioplită pe panta de nord a dealului Tibișir, la un nivel mai înalt decât celelalte trei. Dimensiunile ei sunt de 6 m lungime și 2 m lățime și înălțime. Planul este dreptunghiular, neregulat și este compus de la vest la est din trei încăperi (pronaos, naos și altar). Cele trei încăperi sunt separate prin intermediul a doi pereți cruțați în masivul de cretă, groși de aproximativ 0,50 m fiecare și având în mijloc câte o deschidere arcuită în partea de sus. Pronaosul comunică cu exteriorul prin deschiderea de pe latura de nord (având dimensiunile de 2,20 x 1,60 m); în pronaos, pe latura de sud, există o băncuță joasă, iar pe cea de est sunt două postamente, cruțate în masivul de cretă. Naosul are pe perețele de nord o masă în forma unui bloc de cretă înalt de 0,88 m, iar lângă altar o masă pentru ofrande. Altarul are dimensiunile de 1,05 x 1,75 m, iar perețele de est este sub forma unei mici abside neregulate. Masa altarului este reprezentată de un bloc de cretă înalt de 0,80 m și cu laturile de 0,53 x 0,42 m. În colțul de sud al camerei altarului mai este cruțată în perețele de cretă o măsuță, iar în colțul de nord, un mic postament.

Masivul-peninsulă este compus din trei bisericuțe suprapuse.

B 2³⁵ (fig. 5/b) este situată cel mai sus dintre toate și este cea mai mică. Se află la 7,50 m distanță de intrarea în B 1 și comunică cu B 3 printr-un tunel.

²⁹ Barnea 1962a, p. 206, fig. 28; Barnea 1962b, p. 294-297; Barnea 1962c, p. 349-350; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 223-224; Barnea 2003, p. 85-87.

³⁰ Diaconu 1962a, p. 1218 și n.3; Barnea 1962a, p. 294, 304-308; Barnea 1962b, p. 300; Barnea 1962c, p. 366 și n. 1; Barnea 1965, p. 169; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 102, n. 86; Diaconu 1980a, p. 767-768; Barnea 1975, p. 95.

³¹ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 102, n. 86, p. 114; Barnea 1975, p. 95.

³² Barnea 1962b, p. 294; Barnea 1962c, p. 350; Barnea 1968, p. 39; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 223; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 223.

³³ Barnea 1962a, p. 189, fig. 8; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 224-225; Barnea 1987, p. 105; Barnea 2003, p. 63, 87, fig. 1. Vezi de asemenea secțiunea datorată arh. M. Opreanu (după Agrigoroaei 2007, p. 567, fig. 1).

³⁴ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 542-546 fig. 3-5; Barnea 1962a, p. 187-188, 190-192, fig. 1-2, 7; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 192-196, fig. 49-50; Barnea 1977, p. 134-135; Barnea 1981, p. 46-49, 51, pl. 9-11; Barnea 1987, p. 93-95, fig. 1; Damian 1999, p. 126-127; Barnea 2003, p. 68-71.

³⁵ Barnea 1962a, p. 192-194; Barnea 1962b, p. 294; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 197-198; Barnea 1981, p. 50-51, pl. 11; Barnea 1987, p. 95-96; Damian 1999, p. 126-127; Barnea 2003, p. 71-73.

Din păcate, bisericuța s-a prăbușit în partea superioară încă din vechime, pereții păstrându-se doar pe o înălțime de maximum 1,50 m. Dimensiunile ei sunt de $4 \times 2,20$ m. Planul este asemănător cu cel al B1, împărțit în trei încăperi (pronaos, naos și altar) situate la același nivel. Pronaosul are lungimea de 1,12-1,35 m și comunica cu naosul prin trei deschideri tăiate într-un perete subțire, din care nu s-a mai păstrat decât baza cu cele trei praguri cioplite. Naosul are dimensiunile de $2,20 \times 1,10$ m și comunică cu altarul printr-o singură deschidere, largă de 0,45 m, tăiată în mijlocul unei balustrade, poate inițial un perete având grosimea medie de 0,35 m. Pe perețele dinspre altar, în colțuri, naosul mai prezintă două postamente. Altarul are lărgimea de 1,92 m și adâncimea de 1,05 m. Perețele altarului este arcuit spre sud-est, prestolul este de forma unui bloc cu patru laturi, iar pe latura de sud a altarului se mai păstrează partea inferioară a unui postament (scaun) cruțat în masivul de cretă.

B 3³⁶ (fig. 6/a) se află sub B 2, tot în masivul-peninsulă. Planul ei diferă de celelalte, având doar două încăperi (naos și altar), iar spre sud are câteva încăperi anexe, în care au fost descoperite morminte și culoarul de comunicare cu B 2. Tot în anexe, într-una dintre încăperi, podeaua lipsește (pe o suprafață de circa $1 \times 0,50$ m) pentru a comunica cu B 4. Naosul este de formă dreptunghiulară, cu laturile de $2,50 \times 2$ m, și înălțimea de 2,10 m. La intrarea în naos, se mai păstrează urmele a ceea ce au fost stâlpii de susținere a ușii, iar pe perețele dinspre altar se mai păstrează o banchetă cruțată în cretă. Camera altarului este absidată spre est, cu diametrul de 2,05 m și înălțimea egală cu diametrul. Prestolul este un bloc patrulater, cruțat, ca de obicei, în masivul de cretă, dar singurul care nu are latura de est lipită de perețele absidei altarului. Dimensiunile puțin mai mari ale încăperii altarului permit circulară în jurul prestolului. Se mai păstrează și două postamente la sud și nord, precum și urmele unei catapetesme. În pavimentul altarului sunt trei scobituri dreptunghiulare, având ca funcție spălările liturgice. Încăperile anexe - trei cripte și o galerie strâmtă și îngustă, sub formă de „melc” (osuar ?) - au avut probabil destinația de spații de înmormântare.

B 4³⁷ (fig. 5/c) se află sub B 3, la nivelul cel mai de jos al masivului-peninsulă. Este și cea mai mare, având dimensiunile de $7 \times 3,50$ m. Accesul în interior se face printr-o deschidere, în partea de nord, înaltă de 1,70 m și largă de 0,60-0,80 m. Planul este asemănător cu cel al B 1 și B 2, împărțit în trei camere: pronaos, naos, altar la care se adaugă și o criptă pe perețele de sud al naosului. Pronaosul este o încăpăre dreptunghiulară, îngustă, separată de naos prin doi stâlpi pătrați, cruțati în masiv, la mijloc și alți doi „zidiți” în cărămizi de cretă. Naosul este încăpărea cea mai mare a B 4. Este ușor boltită, are un stâlp mare în centru, cu patru laturi, pentru susținere, și câte doi mai mici în laterale, legați de câte o mică banchetă fiecare. Pe perețele de sud comunică cu o criptă. Altarul este situat cu o treaptă mai sus decât naosul și comunică cu acesta prin trei intrări arcuite în partea superioară și decorate cu trei rânduri de vopsea roșie. În altar sunt scobite în cretă trei blocuri, fiecare cu câte patru laturi și alipit peretelui arcuit al absidei, făcând impresia că, în afară de prestol, mai sunt încă două, câte unul de o parte și de alta. Scobiturile pe care le prezintă pe fața superioară blocurile din dreapta și din stânga arată că ele aveau altă funcție liturgică decât cea de masă de altar.

În extremitatea de sud a complexului, se găsesc alte două bisericuțe-paraclis. Prima dintre ele este **E 3**³⁸ (fig. 8, 14/a-b). Distrusă în cea mai mare parte, este compusă din naos și altar, fiind orientată spre est, cu dimensiunile de circa $6 \times 3,50$ m. Naosul este de formă trapezoidală, cu laturile măsurând între 1,40 m și 2,05 m. Camera altarului este sub formă de absidă, cu lărgimea de 1,50 m. Cruțat în perețele altarului, prestolul este un bloc de cretă dreptunghiular, înalt de aproximativ 1 m. Tot în camera altarului, înspre est, există o deschidere ce comunică cu bisericuța E 5. Spre vest, naosul comunica printr-un prag deplasat spre nord, cu o încăpăre absidată, de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de circa $2 \times 0,80 \times 1$ m, în centrul căreia se aflau doi stâlpi pentru susținere, care azi

³⁶ Barnea 1962a, p. 195, 198; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 198-199, 202; Barnea 1981, p. 52, 54, pl. 12; Barnea 1987, p. 96-97; Damian 1999, p. 126-127; Barnea 2003, p. 73-76.

³⁷ Barnea 1962a, p. 198; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 202-203, fig. 52; Barnea 1981, p. 58, pl. 15; Barnea 1987, p. 97-98, fig. 4; Damian 1999, p. 127; Barnea 2003, p. 76-77.

³⁸ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 553-555, fig. 13, 21; Barnea 1962a, p. 200-202, fig. 19; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 181, 190-191, fig. 47/2; Barnea 1977, p. 137-139; Barnea 1981, p. 78-80, 82, pl. 25; Barnea 1987, p. 101-103, fig. 7; Damian 1999, p. 125; Barnea 2003, p. 63-67.

nu se mai păstrează. Această încăpere a fost identificată de Ion Barnea ca fiind pronaosul bisericii E 3; drept urmare, biserica ar avea un plan arhaizant³⁹, imitând pe cel al unei basilici paleocreștine cu contraabsidă, cu dimensiuni ce amintesc de arhitectura funerară a unor basilici paleocreștine din Africa de Nord, Spania, Dalmația și Grecia⁴⁰. Însă, după realizarea unui plan complet al ansamblului rupestru și cercetarea de teren mai recentă, am fi înclinați să conchidem că biserica E 3, la fel ca și biserica E 5, este compusă doar din două camere: naos și altar.

E 5⁴¹ (fig. 8) se află spre interiorul masivului, la est de E 3. Legătura cu E 3 se face printr-o deschidere din altarul acesteia, comunicând însă și cu E 2 printr-un culoar, ce se află pe peretele de sud al naosului. Planul este alcătuit din două camere: naos și altar. Naosul este de formă patrulateră, cu dimensiunile laturilor de circa 3 m și înălțimea medie de 2,20 m. Se desparte de altar printr-o nișă, flancată de alte două nișe mai mici, ce îndeplineau funcția de *prothesis* și *diaconicon*. Altarul păstrează resturile unui *cancellum*. Blocul patrulater care îndeplinea funcția de masă a altarului s-a păstrat în mică măsură.

În concluzie, bisericuțele urmează un plan simplu, dreptunghiular, ușor de cioplit, variind însă ca proporții și compartimentare interioară. Unele au naos, pronaos și altar (B 1, B 2, B 4, E 3), altele au doar două încăperi – altar și naos (B 3, E 5). Sfânta masă este de forma unui bloc patrulater, fiind cioplită în peretele absidei altarului. Benzile de vopsea roșie ce decorează fețele aradelor și resturile din aceeași vopsea, păstrate împrejurul unor nișe pentru opaițe și pe tencuiala unor deschideri, duc la presupunerea că interioarele erau vopsite⁴².

Creta în care a fost săpat complexul rupestru⁴³ a permis incizarea unui însemnat număr de inscripții și reprezentări, de către un mare număr de persoane, fie ei călugări, pelerini sau lucrători de carieră, în momente diferite, și deci cu semnificații

foarte diverse. Din cauza degradării sitului, numărul de graffiti vizibili se reduce cu fiecare zi.

Inscripțiile, care au suscitat interesul multor învățați⁴⁴ ce s-au pronunțat asupra interpretării și semnificației lor, neputându-se formula până în prezent un punct de vedere unanim împărtășit, au fost incizate pe pereții celor șase biserici și pe pereții C 1, pe peretele din stânga G 4, pe unele blocuri cioplite din cariera de cretă⁴⁵, înregistrându-se trei în limba greacă⁴⁶, 20 chirilice în limba slavă veche și una glagolitică⁴⁷ și circa 60 de inscripții runice, încă nedescifrate⁴⁸.

⁴⁴ Precum I. Barnea, P. Diaconu, P. Năsturel, M. Isbășescu, D. P. Bogdan, G. Mihăilă, V. Beșevliev, D. Ovčarov, K. Popkonstantinov, E. Tryjarski, P. Georgiev ș.a.

⁴⁵ Barnea 1962a, p. 188, fig. 3, p. 196, fig. 13; Barnea 1965, p. 163-170, fig. 24-32; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 203, 210-221, fig. 59-69; Barnea 1981, p. 68, 72-76, 88, pl. 20, 22-24, 30.

⁴⁶ Inscriptiile grecești constau din: invocarea preotului *Iosif*, aflată pe un stâlp din naosul B 4; un reper cronologic, „*Luna martie, indictionul 10, anul 6490*” (=982), provenind tot din B 4, contestat însă; *Sfântul Theodor* – inscripție în poziție cruciformă de o parte și de alta a capului unei reprezentări umane figurate în stânga intrării principale dintre naosul și altarul E 5 (Barnea, Bilciurescu 1959, p. 22; Barnea 1962a, p. 190; Oikonomides 1965, p. 64, n. 28; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 212, 217-218, 221, fig. 64-65; Barnea 1981, p. 68, pl. 20, p. 72, pl. 22/1; Diaconu 1984, p. 164 și n. 37, p. 166, fig. 6; Barnea 1987, p. 101; Barnea 2003, p. 82).

⁴⁷ Inscriptiile slave vechi sunt cel mai bine reprezentate pe pereții B 4. Au fost interpretate ca reprezentând repere cronologice – *leat 6500* (=992), contestate însă, expresii liturgice („datori suntem”), texte din Noul Testament sau formule având conținut religios – comemorativ, incluzând mențiuni ale unor nume ca *Damian preotul*, *Yane popa* (Aian preotul) care „a aprins lumânări pentru păcatele sale”, *Simeon și Gheorghe jupan*, un oarecare *Toupan* care menționează că a tăiat în stâncă de cretă biserica închinată Sf. Gheorghe, un oarecare *Nerade* își înscrie de câteva ori numele, fără altă mențiune; închinătorul cu numele *Olia* sau *Ilia* ori cuvântul slav *untdelemn* (Bogdan 1961, p. 40 și urm.; Comșa 1964, p. 364, fig. 1; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 195, 203, 210-212, fig. 60-63, 67-69; Barnea 1981, p. 64, 68, 72-76, pl. 18, 22-24; Barnea 1987, p. 93, 99-101; Popkonstantinov, Kronsteiner 1994, p. 61-102; Barnea 2003, p. 70, 78-81).

⁴⁸ Inscriptiile runice (Barnea, Ștefănescu 1971, p. 203, 210, 219, fig. 59, 66; Barnea 1981, p. 72, 88, pl. 22 și 30; Barnea 1987, p. 98-99; Diaconu 1988a, p. 126, n. 19; Diaconu 1988b, p. 187; Barnea 2003, p. 92-96) au fost considerate asemănătoare cu așa zisele rune turcice descoperite în Mongolia, în sudul Rusiei, cu unele semne izolate aflate în așezările de la Pliska, Madara, Preslav sau de pe teritoriul Ungariei. O încercare de clasificare a runelor de la Basarabi stabilește existența mai multor categorii de texte gotice, gotico-vechi, germane, vechi germane și protobulgare, putând fi atribuite populațiilor turcice (protobulgari, pecenegi) sau unor rămășițe ale goților creștini, care, după mențiunea lui Walafrius Strabus, trăiau în apropierea Tomis-ului (Diaconu, Năsturel 1969, p. 450-451) sau chiar a unor populații nordice (vikinge). Ca încercări de descifrare amintim numele grecești

³⁹ Barnea 1971, p. 81.

⁴⁰ Barnea 1962a, p. 202; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 190.

⁴¹ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 556-557, fig. 23; Barnea 1962a, p. 204, fig. 24; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 191-192, fig. 47/3; Barnea 1977, p. 139; Barnea 1981, p. 84-85, pl. 28/1-2; Barnea 1987, p. 103; Damian 1999, p. 126; Barnea 2003, p. 67-68.

⁴² Barnea 2003, p. 66-68, 77.

⁴³ Pentru tehnicile diferite utilizate în excavarea cretei, cel puțin trei identificate după amprentele de pe pereții monumentelor, vezi Agrigoroaei 2007, p. 571-589.

Pe lângă textele incizate, pe pereții carierelor, bisericuțelor (mai ales B 3, B 4, E 3, E 5) și camerelor funerare (C 1-2), se mai găsesc și reprezentări geometrice, zoomorfe și antropomorfe⁴⁹, unele cu pronunțată și explicită încărcătură religioasă. Se remarcă prezența motivelor de ordin creștin, precum: crucea, principalul simbol creștin, cel mai des și mai variat reprezentată⁵⁰ și porumbelul⁵¹; scene liturgice cunoscute, foarte primitiv redată – o presupusă „Naștere a Domnului” (naosul E 3)⁵²; planul unei biserici⁵³; scene legate eventual de cultul morților⁵⁴; reprezentările de oranți și/sau orante (în E 3 și B 4)⁵⁵, ca și de sfinți (în B 3, B 4, E 5) – personaje identificate cu Iisus Christos, Sf. Ioan Botezătorul sau Sf. Theodor⁵⁶, figură ce poate fi asociată cu reprezentările de cai⁵⁷; motive biblice – reprezentări ale piciorului uman⁵⁸ ce ar putea sugera spălarea picioarelor celor doisprezece apostoli de către Christos⁵⁹ sau scena

circulară având în centru o cruce suprapusă de un iepure în centrul unei suite de cai alergând, interpretată ca redând martiriul lui Christos în mijlocul apostolilor⁶⁰. Există și motive cu un pronunțat caracter simbolic precresțin⁶¹, printre care pomul vieții, corabia⁶² sau labirintul⁶³. Pe lângă reprezentări religioase, sunt incizate și animale fantastice – șerpi împlețiți, dragoni, cu sau fără cap de fiară (în E 5, B 4, C 1-2), animale prezente în mitologia și în arta nord-europeană⁶⁴, dar și reprezentări de animale obișnuite (cai, iepuri, câini, cerbi, vulpi, păsări), scene de vânătoare (?), cai și călăreți (în B 1-4, la vest de B 3 și în C 1)⁶⁵. Sunt și reprezentări insolite, precum: pentagrama⁶⁶, țințarul⁶⁷, coarnele de consacrație⁶⁸.

În privința obiectelor de cult folosite, putem aminti descoperirea a două cruci, una din cretă și cealaltă din foiță de aramă, a trei ouă și a câtorva potire euharistice, de asemenea din cretă.

Cruciulița de cretă⁶⁹ (cat. nr. 1, fig. 18/b) a fost descoperită în anul 1958, în sectorul F3 al sitului, în umplutura uneia dintre carierele de cretă. Ea prezintă brațul inferior evazat la bază, brațele laterale sunt dreptunghiulare, iar decorul este incizat doar pe avers, fiind format din linii ce delimitează forme romboidale și triunghiulare. Forma cruciuliței nu este singulară, ea se regăsește incizată și pe pereții complexului⁷⁰.

Crucea de aramă (cat. nr. 2, fig. 18/a) a fost descoperită în campania din 1960 în zona sectorului D, la 0,20 m distanță de locuința L 1. Este în stare fragmentară, fiind formată din trei bucăți. Brațul inferior era aplicat, probabil, pe un

Agathon, *Khariton* și *Agathonik* pentru inscripția formată din trei rânduri scurte din stânga intrării în B 4 (Barnea 1981, p. 88, pl. 30/4; Tryjarski 1981, p. 60-62, nr. 1-3; Barnea 1987, p. 98-99), numele patriarhului monofizit al Constantinopolului, *Ioan din Efes*, conținut în inscripția alcătuită din 17 semne de pe peretele de est al aceleiași biserițe (Barnea 1981, p. 72, pl. 22/3; Tryjarski 1981, p. 62-63, nr. 5; Barnea 1987, p. 99), numele *George Areopagita* în cea cu 11 semne de pe peretele de vest al naosului B 4 (Barnea 1981, pl. 22/2, 3; Tryjarski 1981, p. 62, nr. 4; Barnea 1987, p. 99). Există și inscripții considerate combinate, precum grafitul alcătuit din 12 semne amestecate, runice și chirilice, care ar cuprinde numele *Hiponymos Gotike* (Barnea 1987, p. 95). Despre scrierea runică târzie din zonele circumpontice considerată o scriere criptografică vezi Diaconu 1988a, p. 126, n. 19.

⁴⁹ Theodorescu 1974, p. 88-89; Theodorescu 1976, p. 124; Diaconu 1980a, p. 767; Damian 1999, p. 131-132.

⁵⁰ Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 58-59, 63; Barnea 1981, p. 62-63, pl. 17/2-3, 18, p. 68-69, pl. 20/2-3, p. 86-87, pl. 29/3, p. 91, pl. 31/2; Diaconu 1981, p. 377, n. 19.

⁵¹ Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 63; Barnea 1981, p. 64, pl. 18; Barnea 2003, p. 78.

⁵² Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 53; Barnea 1981, p. 80, pl. 26. După alte opinii, ar fi vorba de redarea învierii lui Lazăr (Diaconu 1984, p. 164, n. 36).

⁵³ Barnea 1962a, fig. 15; Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 53/1; Barnea 1981, p. 19, 62, pl. 17/1; Barnea 2003, p. 78.

⁵⁴ Barnea 1981, p. 66, pl. 19/1; Diaconu 1981, p. 377.

⁵⁵ Barnea 1962a, p. 201, fig. 21; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 205, 216, fig. 54, 63; Barnea 1981, p. 64-67, 82, pl. 18, 19/3, 27; Barnea 1977, fig. 62; Barnea 1987, p. 101.

⁵⁶ Barnea 1962a, p. 196, fig. 14, p. 201, fig. 20, p. 204-205, fig. 25; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 203, 205, 209, fig. 54, 58; Barnea 1981, p. 18, 60, 66, 84, pl. 16, 19/2, 28/3; Diaconu 1981, p. 377 și n. 21; Diaconu 1984, p. 163-164, 166, fig. 6.

⁵⁷ Diaconu 1981, p. 377 și n. 21; Diaconu 1984, p. 163-164, 166, fig. 6; Diaconu 1995, p. 325. Pentru reprezentările de cai legate de populațiile de stepă vezi Barnea 2003, p. 90-91.

⁵⁸ Barnea 1962a, p. 193.

⁵⁹ Diaconu 1975, p. 267-268, fig. 1/1-2.

⁶⁰ Diaconu 1995, p. 325.

⁶¹ Theodorescu 1974, p. 88-89.

⁶² Barnea 1962a, p. 193, fig. 12; Diaconu, Năsturel 1969, p. 446, fig. 2/1; Barnea 1981, p. 86, pl. 29/2; Barnea 2003, p. 91, 96.

⁶³ Barnea 1963, p. 189, fig. 1/1-2, fig. 2; Diaconu, Năsturel 1969, p. 447, fig. 3; Barnea, Ștefănescu 1971, fig. 53; Barnea 1981, p. 70, pl. 21/2; Barnea 2003, p. 78 – labirintul este considerat semn al învierii.

⁶⁴ Barnea 1962a, p. 193, fig. 17; Diaconu, Năsturel 1969, p. 444, fig. 1/1-4; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 206, fig. 55; Barnea 1981, p. 86, pl. 29/1; Barnea 2003, p. 91, 96.

⁶⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 544, fig. 6; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 187, fig. 46, p. 206-208, fig. 55-57.

⁶⁶ Barnea 1981, p. 52, pl. 12/3.

⁶⁷ Barnea 1981, p. 52, pl. 12/2.

⁶⁸ Barnea 1981, p. 54, pl. 13/1. Pentru o altă interpretare a acestui grafiti vezi și Fetisov 2007, p. 29-44.

⁶⁹ Barnea 1962b, p. 299, 302, fig. 9/2; Barnea 1965, p. 169, 172, fig. 34/2; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 225, 227, fig. 71/2; Barnea 1981, p. 90-91, pl. 31/2.

⁷⁰ Vezi, de exemplu, crucile de pe peretele estic al B 4 (Barnea 1981, p. 63, pl. 17/2-3).

suport de lemn (se conservă la bază nitul și cele trei găuri de fixare). Brațele sunt puternic evazate la capete, iar brațul lateral rupt în două având un orificiu median pentru fixare. Obiectul, rămas inedit până acum, se înscrie probabil în categoria crucilor procesionale sau fixe, documentate în epocă în spațiul Dunării de Jos, reprezentând o categorie a obiectelor de cult constituind mobilierul obligatoriu al oricărei biserici. Analogiile cele mai apropiate sunt reprezentate de piese descoperite la Silistra⁷¹, Srediște⁷², Rujno⁷³ și Tzar Asen⁷⁴, localități situate toate în zona Silistrei.

Ouăle de cretă descoperite sunt în număr de trei (cat. nr. 3-5, fig. 19/a-c). Unul dintre ele, cunoscut în literatură ca „încondeiat”, prezintă un decor foarte bine păstrat, incizat, cu linii circulare și elipsoidale⁷⁵ și a fost descoperit în sectorul F6 al sitului, în umplutura uneia dintre cariere (cat. nr. 5). Celelalte două ouă de cretă (cat. nr. 3-4), inedite până acum, sunt fusiforme și fără decor⁷⁶. Au fost descoperite la interval de un an, unul dintre ele în 1960, în B2, celălalt în 1961, în secțiunea trasată pentru bisericuța B4.

În ceea ce privește potirele euharistice (cat. nr. 6-7, fig. 19/d-e)⁷⁷, au fost descoperite câteva, probabil cel puțin cinci⁷⁸, cupe bitronconice din cretă, toate sparte din vechime, obținute prin cioprire. Suportul unora dintre cupe era scobit spre interior; partea inferioară, când nu era scobită, avea înfățișarea unui mâner de formă bitronconică; în locul de îmbinare a celor două trunchiuri de con, unele cupe erau prevăzute cu guler inelar⁷⁹. Aceste piese sunt considerate o replică în cretă a potirelor euharistice de calcar, cunoscute în Dobrogea secolului al VI-lea⁸⁰, încă o sugestie a caracterului arhaizant al

monumentului⁸¹, o reflectare a continuității unora dintre fenomenele culturale dobrogene⁸².

Complexul de la Murfatlar-Basarabi este, în afara unui spațiu sacru, și unul de viațuire. Astfel, în sectorul D⁸³, a fost descoperită în anul 1957 o locuință de suprafață, denumită L 1 (fig. 7)⁸⁴. Este de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile interioare de 2,87 × 2,10 m, cu temelia, păstrată pe înălțimea de 0,50-1 m, zidită din calupuri de cretă, legate cu mortar tot din cretă, cu pereți a căror grosime era cuprinsă între 0,40 × 0,45 m. În partea de sud a locuinței se găsea o anexă cu lățimea de 0,70 m; temelia acestei anexe se afla cu 0,60 m mai sus față de pavimentul locuinței. Intrarea se afla pe latura lungă de sud-vest. În colțul nordic al locuinței, se mai păstrau urmele unei vetre, cu dimensiunile de 1,10 × 1,22 m și numeroase fragmente ceramice. În sectorul D au mai fost descoperite diferite piese de corn, fusaiole și greutatea din cretă. Majoritatea fragmentelor ceramice provin de la oale din specia nisipoasă, decorate cu incizii orizontale și linii în val, *in situ* găsindu-se o oală întregibilă de mărime mijlocie⁸⁵, precum și un urcioraș decorat cu smalt verde-olive⁸⁶.

Pe latura de sud a paraclisului E 3, la un nivel situat cu 1 m mai jos, a fost cioplită o încăpăre – E 2⁸⁷ (fig. 8), folosită ca locuință, de formă dreptunghiulară neregulată, cu dimensiunile de 3,30 × 2,62 m, cu colțurile ușor rotunjite și tavanul boltit; înălțimea acestei încăperi este de 2,15 m. Această încăpăre se leagă de cea de deasupra ei (E 4) printr-o serie de patru trepte și o deschidere înaltă de 1,97 m și lată de 0,80 m. Din păcate, azi acest fragment de boltă este prăbușit, se mai păstrează doar cele patru trepte. În colțul de sud-

⁷¹ Atanasov 1991a, p. 93, 97, fig. 2. 2, pl. I. 2.

⁷² Atanasov 1991a, p. 89, 95, fig. 4. 7.

⁷³ Atanasov 1991a, p. 89, 95, fig. 4. 8.

⁷⁴ Atanasov 1991a, p. 92, 94, fig. 5.10; Totev 1998-1999, p. 193-195, fig. 1-4.

⁷⁵ Barnea 1962b, p. 299, 302, fig. 9/1; Barnea 1965, p. 169, 172, fig. 34/1; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 225, 227, fig. 71/1; Barnea 1981, p. 90-91, pl. 31/1.

⁷⁶ Un astfel de ou, din cretă, fără decor, a fost descoperit în anul 2005 la Isaccea, vezi Baumann *et alii* 2006, p. 186.

⁷⁷ Diaconu 1984, p. 162-164, fig. 4/1-3.

⁷⁸ P. Diaconu prezintă trei exemplare, cu următoarele dimensiuni: înălțimea - 7,8 cm, 8,7 cm, 7,3 cm, diametrul maxim al părții superioare - 7 cm, diametrul maxim al părții inferioare - 8,7 cm, 8,6 cm, diametrul gâtului - 4,7 cm, 5,2 cm, 4,4 cm (Diaconu 1984, p. 162-164, fig. 4/1-3), iar în colecțiile Institutului de Arheologie au mai fost găsite două, incluse în catalog.

⁷⁹ Diaconu 1984, p. 162-164, fig. 4/1-3.

⁸⁰ Diaconu 1984, p. 162-163. Remarcăm asemănarea frapantă dintre cele două piese incluse în catalog și piesele ilustrate de

la Pârjoia – Izvoarele, jud. Constanța (Diaconu 1984, p. 165, fig. 5/1-2).

⁸¹ Damian 1999, p. 133.

⁸² Diaconu 1984, p. 163.

⁸³ Urme de cioprire, în formă de pereți verticali sau trepte, sugerau descoperitorilor resturile unor posibile locuințe de suprafață (Barnea, Bilciurescu 1959, p. 549). Același lucru îl sugerează și resturile de vetre descoperite la nivelul de acces spre locașurile de cult B 3 și B 4 (Barnea 1962c, p. 350).

⁸⁴ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 549-550, fig. 14; Barnea 1962a, p. 199, 201, fig. 18; Barnea 1962c, p. 352; Barnea 1963, p. 352, Barnea, Ștefănescu 1971, p. 178, 180, 182-183, fig. 41/2, 42/2.

⁸⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 550, fig. 15/1, 16/4; Barnea 1962a, p. 199, 201, fig. 18; Barnea 1962c, p. 351-352, fig. 1/4.

⁸⁶ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 551, fig. 16/1; Barnea 1962c, p. 362, fig. 7.

⁸⁷ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 552-553, fig. 17; Barnea 1962a, p. 200, fig. 18; Barnea 1963, p. 352, Barnea, Ștefănescu 1971, p. 178, 180, 182-183, fig. 41/2, 42/2; Barnea 1962a, p. 200; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 191; Barnea 2003, p. 66.

vest al încăperii E 2 se află o mică platformă, cu dimensiunile de $1 \times 1,20$ m și înălțimea de 0,20 m, care se termină în partea de sus cu o treaptă și o poliță, săpate de asemenea în cretă. Pe poliță s-au găsit *in situ* fragmente aparținând ceramicii nisipoase. Pe perețele de est, între platformă și poliță sunt două scobituri neregulate. Deasupra platformei, pe un strat de dărâmături au fost descoperite urmele unei vetre, reprezentată prin cărbuni arși și cenușă (perețele de sud mai păstrează urme de fum), și două pietre de râșniță, una peste cealaltă. Sub râșniță se mai păstra o oală, din tipul ceramicii nisipoase, fragmentară, dar întregibilă⁸⁸. În colțul de nord-est al încăperii se află o altă platformă mai puțin regulată, cu două niveluri. Platforma cu nivelul mai jos are înălțimea de 0,09 m față de pavimentul încăperii. Pe platforma de jos se află o cavitate de formă pătrată, cu dimensiunile de $0,35 \times 0,35$ m; în colțul de vest al cavității se află un canal de scurgere. O a doua parte a platformei, din colțul de est, este cu 0,25 m mai sus decât prima. În mijlocul ei se află, de asemenea, o cavitate aproape circulară având diametrul de 0,40 m și adâncimea de 0,10 m; pe această platformă s-a descoperit o unealtă de fier utilizată pentru cioplirea cretei⁸⁹. În partea de vest a platformei și pe podeaua camerei s-au găsit fragmente ceramice și oase de pește. În interiorul încăperii au mai fost găsite fragmente ceramice, care au permis întregirea a două oale și a două urcioare, din pastă nisipoasă, caolinoidă și acoperită cu smalt măsliniu⁹⁰.

Urmele de viețuire din complexul de la Murfatlar-Basarabi sunt sugerate și de obiectele descoperite, dacă ne referim numai la uneltele din fier – șapte târnăcoape și un topor⁹¹, provenind majoritatea din umpluturile puțurilor de carieră, dar și din încăperea E 2, folosite probabil pentru extragerea cretei din cariere. Materialul arheologic descoperit este reprezentat în principal de ceramică, dedicându-i-se un studiu special⁹², asupra căruia nu dorim să insistăm, menționând doar asocierea celor

cinci categorii: uzuală, din specia nisipoasă⁹³, cenușie cu decor lustruit⁹⁴, caolinoidă decorată cu vopsea roșiatică⁹⁵, acoperită cu smalt verde-măsliniu⁹⁶, amfore și urcioare amforoidale⁹⁷. Concentrarea cea mai mare de obiecte mărunte⁹⁸ se găsește în sectorul B, mai exact în secțiunea prin masivul-peninsulă, numită S B 4. Este vorba de gresii și tocile pentru ascuțitul uneltelor folosite la cioplirea cretei⁹⁹, pietre de râșniță¹⁰⁰ (cat. nr. 23, fig. 23/d), cuțite, un amnar (cat. nr. 27, fig. 20/a), unelte de corn (cat. nr. 24-26, fig. 20/b-d), fusaiole și greutatea de cretă, dar și de lut¹⁰¹ (cat. nr. 8-22, fig. 21-22, 23/a-c), obiecte de cretă¹⁰².

CATALOGUL PIESELOR

1. Cruciuliță; cretă; stare bună de conservare; capătul brațului superior este rupt, iar cel inferior este știrbit în partea stângă; brațul inferior evazat la bază; brațele laterale dreptunghiulare; decor incizat doar pe avers, format din linii ce delimitează forme romboidale și triunghiulare; 1958; F 3, umplutură; L = 7,8 cm, l = 5,1 cm, gr = 2,1 cm; sec. X; referințe bibliografice: Barnea 1962b, p. 299, 302, fig. 9/2; Barnea 1965, p. 169, 172, fig. 34/2; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 225, 227, fig. 71/2; Barnea 1981, p. 90-91, pl. 31/2; IAB, inv. colecție Basarabi 006; fig. 18/b.
2. Cruce procesională; aramă; restaurată; reconstituită prin desen; stare fragmentară (patru bucăți); probabil era aplicată pe un suport de lemn; brațele puternic evazate la capete; brațul lung întreg, dar împăturit în trei; conservă la

⁹³ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 550-551, fig. 15/1-3, fig. 16/3-8; Barnea 1962c, p. 352-357, fig. 1/2-4, fig. 2-5; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 226, fig. 70/2-4.

⁹⁴ Barnea 1962c, p. 360-361, fig. 6/6-11; Diaconu 1980a, p. 770; Diaconu 1988, p. 125.

⁹⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 552, fig. 16/2; Barnea 1962b, p. 305, fig. 12; Barnea 1962c, p. 357-360, fig. 6/1-5.

⁹⁶ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 550-552, fig. 15/4, 16/1; Barnea 1962c, p. 361-363, fig. 7.

⁹⁷ Barnea 1962c, p. 363-364.

⁹⁸ Barnea 1968, p. 39. Pentru prezentarea pieselor au fost utilizate următoarele abrevieri: cat. = catalog; L = lungime; l = lățime; gr. = grosime; d = diametru; h = înălțime; inv. = nr. de inventar; IAB = Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”.

⁹⁹ Au fost descoperite trei cute fragmentare (IAB, inv. colecție Basarabi 067 a-c, în 1961, în S B 4, la adâncimile de 2,50 m, 3,80 m și respectiv 3,50 m, având următoarele dimensiuni: L = 9,9 cm, l = 5,8 cm, L = 12,5 cm, l = 7,2 cm, L = 12,8 cm, l = 5 cm.

¹⁰⁰ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 553.

¹⁰¹ Barnea 1962b, p. 302, fig. 8.

¹⁰² În 1961, în sectorul E, la adâncimea de 3 m, a fost descoperit un obiect din cretă (IAB, inv. colecție Basarabi 027), în stare bună de conservare, cioplit dintr-un bloc masiv de cretă, curbat, prezentând urme de vopsea ocru, cu dimensiunile: L = 18 cm, l = 7,5 cm, d bază = 8 cm. A fost prezentat drept un idol feminin de tip *kamennaia baba* (Barnea 1962b, p. 299, 303, fig. 10; Barnea 1962d, p. 191-196). Înclinăm să credem că este, mai degrabă, vorba de un falus.

⁸⁸ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 550, 553, fig. 15/2-3.

⁸⁹ Barnea, Bilciurescu, 1959, p. 553, fig. 18; Barnea 1963, p. 366; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 223.

⁹⁰ Barnea 1962b, p. 305, fig. 12; Barnea 1962c, p. 351-352, 357-359, 362, fig. 1/1-3; 6/4; 7/3.

⁹¹ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 553, fig. 18; Barnea 1962c, p. 350, 366; Barnea 1963, p. 366; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 223. Piese respective nu mai sunt accesibile actualmente, imaginile lor provenind din arhiva Institutului Național al Monumentelor Istorice, fond Direcția Monumentelor Istorice, dosar nr. 634; vezi și Agrigoroaei 2007, p. 573-574, fig. 7 și n. 13-14.

⁹² Barnea 1962 c.

- bază nitul și cele trei găuri de fixare; brațul lateral rupt în trei, cu orificiu median pentru fixare; prezintă două orificii pentru fixarea elementelor mobile, unul mai mare la capătul brațului superior (pe axul piesei) și unul mai mic spre capătul brațului lateral; 1960; sectorul D, la SV de L1, - 0,20 m; L totală = 23,3 cm, l totală = 16,8 cm, L braț sup. (împăturit) = 8,6 cm, l braț sup. = 2,5-4,7 cm, gr. braț sup. = 0,2 cm, L fragmente braț lateral = 6,2 cm, 5 cm, 5,6 cm, l fragmente braț lateral = 2,4 cm, 2,6-4,2 cm, 2,4-4,1 cm, gr. fragmente braț lateral = 0,1 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 003; fig. 18/a.
3. Ou; cretă; stare bună de conservare; fusiform; fără decor; 1960; B 2, - 1,20 m; L = 5,9 cm, d median = 3,7 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 030; fig. 19/a.
 4. Ou; cretă; stare bună de conservare; fusiform; fără decor; 1961; S B 4; - 3,75 m; L = 6 cm, d median = 3,7 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 076; fig. 19/b.
 5. Ou; cretă; încondeiat; fragmentar, păstrat cca. 2/3; decor incizat constituit din linii circulare și elipsoidale; F 6; L păstrată = 4,1 cm, d median = 3,3 cm, d vârf = 2,8 cm; sec. X; referințe bibliografice: Barnea 1962b, p. 299, 302, fig. 9/1; Barnea 1965, p. 169, 172, fig. 34/1; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 225, 227, fig. 71/1; Barnea 1981, p. 90-91, pl. 31/1; IAB, inv. colecție Basarabi 031; fig. 19/c.
 6. Fragment potir euharistic; cretă; formă tronconică; cu brâu sculptat în partea inferioară; 1961; S B 4; - 4,50 m; h aprox. = 7,7 cm, d bază aprox. = 5 cm; sec. X; referințe bibliografice: Diaconu 1984, p. 162; IAB, inv. colecție Basarabi 060; fig. 19/d.
 7. Fragment potir euharistic; cretă; formă tronconică; rupt pe diagonală; 1961; S I; h = 7,2 cm, d = 3,5 cm; sec. X; referințe bibliografice: Diaconu 1984, p. 162; IAB, inv. colecție Basarabi 074; fig. 19/e.
 8. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă cilindrică, știrbită pe una dintre laturi; 1961; S I; h = 3,7 cm, d = 3,7 cm, d orificiu = 1,5 cm; sec. X; referințe bibliografice în general: Barnea 1962b, p. 299, 302, fig. 8; IAB, inv. colecție Basarabi 018; fig. 21/a.
 9. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică, știrbită pe una dintre laturi; 1960; h = 3 cm, d bază = 2,8 cm, d vârf = 2 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 029; fig. 21/b.
 10. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică, ruptă la un capăt, neterminată, orificiul vizibil doar la un capăt; 1961, mal V masivul-peninsulă; h = 3,6 cm, d maxim = 3,8 cm, d minim = 2,4 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 035; fig. 21/c.
 11. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă cilindrică, aplatizată la capete, știrbită pe o parte; 1961, S B 4, - 6 m; h = 2,8 cm, d = 3,5 cm; d orificiu = 0,7 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 036; fig. 21/e.
 12. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă cilindrică, cu perforație circulară; decor incizat constituit din patru linii pe una dintre fațete; h = 1,5 cm, d = 5,4 cm, d orificiu = 1,2 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 042; fig. 22/c.
 13. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă cilindrică, prevăzută cu orificiu circular; 1961; masiv peninsulă, colț E; h = 1,8 cm, d max = 3 cm, d orificiu = 1,2 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 045; fig. 22/d.
 14. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică; știrbită pe o latură; h = 3,6 cm, d max = 4,2 cm, d orificiu = 1 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 046; fig. 23/a.
 15. Fusaiolă; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică, cu orificiu circular, perforația fiind descentrată față de axul piesei; 1960; B 2; h = 1,7 cm, d median = 2,3 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 065; fig. 23/b.
 16. Fusaiolă; lut; stare bună de conservare; formă bitronconică, aplatizată și fațetată la capete; 1961; S B 4, - 1 m; h = 2,9 cm, d max = 3,3 cm, d orificiu = 1,1 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 038; fig. 21/f.
 17. Fusaiolă; lut; stare bună de conservare; formă discoidală, cu perforație circulară; 1961; S B 4, - 3,50 m; h = 1,1 cm, d max = 4,3 cm, d orificiu = 0,9 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 039; fig. 22/a.
 18. Fusaiolă; lut; formă discoidală, cu perforație circulară; ușor știrbită pe ambele părți; 1961; mal S1, S B 4, - 1,90 m; h = 1,5 cm, d max = 5 cm, d orificiu = 0,7 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 040; fig. 22/b.
 19. Greutate; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică; bombată la mijloc; aplatizată la capete, fațetată, cu perforație circulară; 1961; V H 2, - 7 m; h = 3,5 cm, d max = 4,9 cm, d orificiu = 1 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 037; fig. 21/d.
 20. Greutate; cretă; fragmentară, cca. jumătate dintr-o greutate; formă cilindrică, fațetată; h păstrată = 3 cm, d max = 4,6 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 043; fig. 22/e.
 21. Greutate; cretă; stare bună de conservare; formă bitronconică, îngustată în centru printr-o incizie ce servea pentru rularea unei sfiori; 1960; C; h = 5 cm, d max = 5,7 cm, d bază = 3,6 cm, d șanț = 4,2 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 044; fig. 22/f.
 22. Obiect, probabil greutate; cretă; stare bună de conservare; formă cilindrică; decor incizat reprezentat de câte o cruce pe fiecare dintre laturi (un număr total de șase cruce); 1960; D 1; h = 4,5 cm, d max = 5,1 cm, d vârf = 4,9 cm, d bază = 4,3 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 047; fig. 23/c.
 23. Rășniță; gresie; restaurată din trei fragmente, un orificiu central de formă pătrată; 1961, S B 4 - S2, mal, - 1 m; d = 25 cm, gr. = 3 cm, L orificiu = 1 orificiu = 4 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 022; fig. 23/d.
 24. Corn de cerb (*Cervus elaphus*); șlefuit; stare bună de conservare; cu perforație circulară în partea de sus; 1961; mal S1 - S B 4, - 2-2,50 m; L = 10,6 cm, gr. = 1,4 cm, gr. vârf = 0,3 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 024; fig. 20/b.
 25. Corn de cerb (*Cervus elaphus*); șlefuit, stare bună de conservare; cu vârful tăiat, șlefuit pe toată suprafața lui și fațetat; 1961, S2, capătul nordic, - 4 m; L = 10,2 cm, d bază = 1,8 cm, d vârf = 0,8 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 025; fig. 20/c.
 26. Corn de cerb (*Cervus elaphus*)¹⁰³; fragmentar, tăiat și șlefuit pe ambele părți; fața superioară bombată și fațetată; 1961, S B 4, - 2 m; L = 9,5 cm, l = 2,8 cm, gr. = 0,6 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 026; fig. 20/d.
 27. Amnar, fragmentar; fier; stare bună de conservare; restaurat; cu vârful părții convexe rupt și cu o urechiușă pe una dintre laturi; 1957; L = 8,6 cm, l = 2,5 cm, gr. = 0,6 cm; sec. X; IAB, inv. colecție Basarabi 012; fig. 20/a.

¹⁰³ Identificările pieselor de la pozițiile 24-26 au fost făcute de Valentin Dumitrașcu.

Calitatea de spațiu funerar a ansamblului de la Murfatlar-Basarabi este conferită de faptul că biserițele, exceptând B 1, comunicau cu câte o galerie sau încăpere, conținând cavouri cioplite în paviment sau în perete, în unele găsindu-se schelete umane, în altele nu¹⁰⁴.

Camerele funerare C 1-2 (fig. 6/b)¹⁰⁵ sunt situate la 6 m vest de intrarea B 1, cu circa 5 m mai jos față de pragul acestora și comunică între ele. Fiind folosite inițial pentru locuire, ulterior căpătând destinație funerară, aveau, la momentul descoperirii, intrarea blocată cu bolovani de cretă nelegați cu mortar. C 1 are intrarea înaltă de 1,45 m, dimensiunile de 3 × 1,80 m, înălțimea de 1,70 m, C 2 are pavimentul cu 0,20 m mai sus decât al încăperii C 1, forma unui dreptunghi neregulat, cu laturile de 1,50 × 1,30 m și înălțimea maximă de 1,20 m. E 4 are un plan neregulat, dimensiuni de 1,85-2,60 m, E 6 are dimensiunile de 2,20 × 2 m și înălțimea de 2 m. Galeriile funerare G 1-5¹⁰⁶, cu accesul din E 5, se ramificau spre nord, nord-est și nord-vest, fiind ușor boltite, cu dimensiuni între 2,50-7 m lungime, 0,50-0,90 m lățime și 1-1,30 m înălțime, comunicând între ele.

Au fost descoperite 20 de morminte¹⁰⁷ de inhumatie¹⁰⁸, cu orientare vest-est: 11 dintre ele se

¹⁰⁴ Barnea 1962a, p. 195; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 199; Barnea 1981, p. 56-57, pl. 14/2-3.

¹⁰⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546-547, fig. 8-10; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 192, fig. 47/3, p. 221-222; Barnea 1981, p. 86, pl. 29/3; Barnea 1987, p. 103-104; Barnea 2003, p. 82-84.

¹⁰⁶ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 557-561, fig. 25-27; Barnea 1962a, p. 204, fig. 27; Barnea 1981, p. 86; Barnea 1987, p. 103-104.

¹⁰⁷ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546-547, fig. 9, p. 556, 558-559, 561; Barnea 1962a, p. 195, 198-199, 204, 206; Barnea 1962c, p. 366; Barnea 1965, p. 168; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 191, 199, 221-223, 228; Barnea 1981, p. 56-57, pl. 14/2-3, p. 82, 86-87; Barnea 1987, p. 104; Barnea 2003, p. 83-84, 89. Din păcate, documentația desenată despre morminte nu ne-a fost accesibilă, informațiile fiind extrase din ceea ce s-a publicat și din carnetele de săpătură ale lui Ion Barnea. Relativ la numărul de complexe funerare înregistrate, publicațiile indică cifra 20, în timp ce lectura carnetelor de săpătură ale lui I. Barnea pune în evidență existența a 24 de complexe funerare.

¹⁰⁸ Scheletele prelevate au fost date inițial spre studiu lui Dardu Nicolăescu Plopșor, de la Centrul de cercetări antropologice al Academiei R.P. Române (cf. Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546, n. 1). Actualul grupaj include un studiu antropologic datorat specialiștilor Institutului de Antropologie „Fr. Rainer” al Academiei Române, bazat pe materialul osteologic aflat în colecțiile instituției amintite, care, din păcate, nu acoperă totalitatea materialului prelevat în perioada cercetărilor. În ciuda caracterului incomplet al demersului nostru, determinat, probabil, într-o mare măsură, de

găsesc în interiorul încăperilor cioplite în masivul de cretă¹⁰⁹, pe pavimentul încăperilor E 4¹¹⁰ și E 6¹¹¹, în camerele funerare, depuse pe pavimentul C 1¹¹² și C 2¹¹³, în galeriile funerare, într-o nișă decupată în peretele nordic al G 1¹¹⁴, în pavimentul G 2¹¹⁵, precum și în G 4 și G 5¹¹⁶, pe latura de nord a paraclisului E 5¹¹⁷, la vest de bisericuța B 3¹¹⁸, într-un cavou săpat în peretele de vest al naosului B 4¹¹⁹ și nouă morminte sunt săpate în umplutura de cretă a carierei, îndeosebi la nord și nord-vest de masivul-peninsulă, în preajma B 3 și B 4¹²⁰.

O încercare de reconstituire a unui catalog al complexelor funerare, ce trebuie susținută, evident de analiza antropologică amintită, indică morminte¹²¹ exclusiv de inhumatie, cu orientarea vest-est; amenajările funerare sunt în formă de cutie de piatră/cavou¹²², fără sicrie, înconjurată de un rând de lespezi dreptunghiulare, cioplite din blocuri de cretă, deasupra cărora erau așezate de-a curmezișul alte lespezi de același tip, peste care era așternut un strat subțire de pământ negru¹²³; în cazul celor săpate în pavimentele încăperilor, se folosea probabil un capac de scânduri pentru acoperire¹²⁴.

problemele legate în cursul deceniilor care s-au scurs de posibilitățile instituțiilor noastre de depozitare a patrimoniului arheologic, am decis împreună, arheologi și antropologi, că materialul în sine, chiar incomplet, merită să fie prezentat.

¹⁰⁹ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 228; Barnea 2003, p. 89.

¹¹⁰ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 556. Aceste schelete au fost recuperate de localnici spre a fi înhumate, ceea ce nu a mai permis studierea lor (cf. p. 556, n. 1); Barnea 1962a, p. 204.

¹¹¹ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 559.

¹¹² Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546, fig. 9; Barnea 1962a, p. 198; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 221-222.

¹¹³ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 547; Barnea 1962a, p. 199; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 221-222.

¹¹⁴ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 558; Barnea, Bilciurescu 1959, 558-559; Barnea 1962a, p. 204.

¹¹⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 559; Barnea, Bilciurescu 1959, 558-559; Barnea 1962a, p. 204.

¹¹⁶ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 561; Barnea 1962a, p. 204.

¹¹⁷ Barnea 1962a, p. 204; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 191; Barnea 1981, p. 82.

¹¹⁸ Barnea 1962a, p. 195; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 199; Barnea 1981, p. 56-57, pl. 14/2-3; Barnea 2003, p. 75.

¹¹⁹ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 202; Barnea 2003, p. 76.

¹²⁰ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 222-223, 228; Barnea 1987, p. 104; Barnea 2003, p. 89.

¹²¹ Pentru analogii cu necropolele și mormintele contemporane din spațiul Dunării de Jos vezi Damian *et alii* 2007-2008, p. 313-314, n. 40-60.

¹²² Pentru analogii în Dobrogea contemporană vezi Damian *et alii* 2007-2008, p. 314, n. 61-79.

¹²³ Barnea, Ștefănescu 1971, p. 222-223, 228; Barnea 1987, p. 104.

¹²⁴ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 559.

Cele din C 1-2, ca și cele amenajate în umplutura de cretă din masivul-peninsulă, conțin urme de țesătură pe podeaua pe care au fost depuși defuncții, provenind probabil de la un giulgiu¹²⁵. Marcarea mormintelor s-a făcut într-un singur caz, cu o cruce cioplită dintr-un bloc de cretă, înaltă de 0,60 m, plasată în zona picioarelor M 15¹²⁶. Scheletele erau depuse în decubit dorsal, cu antebrățele împreunate fie pe piept, fie pe abdomen, fie pe bazin. În afara scheletelor bărbătești descoperite, două dintre morminte aparțin unor femei, iar cele de copii lipsesc cu desăvârșire¹²⁷. Mormintele nu conțin inventar, cu excepția mențiunilor despre o cataramă și o seceră de fier¹²⁸. Nedisponând nici de desene, nici de fotografii care să ilustreze aceste situații și nici de piesele respective, este dificil să ne pronunțăm dacă este vorba de inventare funerare sau, mai degrabă, de materiale arheologice antrenate în momentul săpării gropilor mormintelor. În unele cazuri s-au descoperit doar amenajări funerare, fără schelete, săpate în pavimentul de cretă, cum este cazul de-a lungul jumătății de est a peretelui de nord al paraclisului E 5, în fața intrării în galerii, sau în preajma B 2, unde se află gropile unor morminte pline numai cu cretă sfărâmată mărunț și bătătorită, ce n-au fost probabil folosite niciodată¹²⁹. Analogiile cele mai apropiate se află în situl de la Dumbrăveni, singurul din tot orizontul așezămintelor monahale rupestre în care au mai fost documentate lăcașe pentru morminte săpate în rocă¹³⁰.

CATALOGUL COMPLEXELOR FUNERARE¹³¹:

M 1. Basarabi 1957, camera funerară C 1; mormânt de inhumație; depus pe pavimentul încăperii; orientare V-E; schelet în decubit dorsal, de bărbat matur, în stare de conservare relativ bună; capul culcat pe partea dreaptă,

¹²⁵ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546, fig. 9; Barnea 1962a, p. 198; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 221-222.

¹²⁶ Barnea 1965, p. 168; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 222-223; Barnea 1987, p. 104.

¹²⁷ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 562.

¹²⁸ Barnea, Bilciurescu 1959, p. 562.

¹²⁹ Barnea 1962a, p. 195; Barnea, Ștefănescu 1971, p. 192, fig. 47/3; Barnea 1981, p. 84; Barnea 2003, p. 68.

¹³⁰ Chiriac 1988-1989, p. 251, fig. 8, 1-2.2, nivel II; Papasima, Chiriac 1994, p. 23; Chiriac, Papasima 2000, p. 223, 225-227, cu precizarea că este vorba de morminte aparținând fazei A, rupestră, datată în secolele IV-VII. Vezi și Damian 1999, p. 130 și n. 100.

¹³¹ Abrevieri folosite: M = mormânt; L = lungime; I = lățime; cat. = catalog.

antebrățele pe abdomen, cu cel drept deplasat, oasele membrelor superioare lungi și puternice; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546, fig. 9; I. Barnea, carnet săpătură II, p. 37; studiu antropologic cat. nr. 2; fig. 24/a.

M 2. Basarabi 1957, camera funerară C 1; mormânt de inhumație; depus pe pavimentul încăperii; orientare V-E; schelet în decubit dorsal, de bărbat matur, în stare de conservare relativ bună; mâinile, vertebrele inferioare și coastele deranjate; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 546, fig. 9; I. Barnea, carnet săpătură II, p. 38; studiu antropologic cat. nr. 3; fig. 24/a.

M 3. Basarabi 1957, camera funerară C 2; mormânt de inhumație; schelet de bărbat matur foarte deranjat și extrem de deteriorat; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 547; I. Barnea, carnet săpătură II, p. 40; studiu antropologic cat. nr. 4.

M 4 și M 5. Basarabi 1957, încăperea E 4, morminte de inhumație; depuse pe pavimentul încăperii; două schelete parțial deranjate, recuperate de localnici, spre a fi înhumate; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 556 și n. 1; I. Barnea, carnet săpătură I, p. 130; eventual studiu antropologic cat. nr. 10, dacă presupunem faptul că osemintele nu au fost recuperate integral; fig. 24/b.

M. 6. Basarabi 1957, sectorul E, coridorul nr. 1; mormânt de inhumație; într-o nișă decupată în peretele nordic al G1, orientare V-E; schelet în decubit dorsal, aparținând unei femei mature; parțial deranjat, fără urme de sicriu sau de inventar; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 558; I. Barnea, carnet săpătură I, p. 124; studiu antropologic cat. nr. 5.

M 7. Basarabi 1957, sectorul E, galeria/coridorul nr. 2; mormânt de inhumație; în pavimentul G 2; orientare V-E; schelet în decubit dorsal, aparținând unei femei mature, relativ bine păstrat, cu unele oase deranjate, craniul bine păstrat, humerusurile în poziție anatomică, bazinul și cele două femure distruse de rădăcini; epifiza proximală a tibiei stângi deranjată; L în groapă = 1,90 m, I în groapă = 0,42 m; protecție reprezentată de o scândură/capac de lemn; inventar compus dintr-un obiect de fier, probabil cataramă/o bucată dintr-o mică scoabă sau cataramă de fier; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 559; I. Barnea, carnet săpătură I, p. 159, 174; eventual studiu antropologic cat. nr. 7 după poziționare și cat. nr. 9 după sex; fig. 25/c-d.

M. 8. Basarabi 1957, E 6, mormânt de inhumație; pe pavimentul încăperii E 6; orientare SV-NE; craniul păstrat; schelet bărbătesc foarte deteriorat și deranjat; resturi de la încă două schelete de bărbați maturi; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 559; I. Barnea, carnet săpătură I, p. 169; eventual studiu antropologic cat. nr. 1 și 11.

M. 9. Basarabi 1957, sectorul E, galeria/coridorul nr. 3; la E de M 7; probabil sternul lui M9 se afla în groapa lui M7; oase umane, aparținând unui bărbat, foarte deranjate, amestecate cu oase de animale, reprezentate de fragmente de carapace de broaște țestoase și două cranii, probabil de vulpe; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 561; I. Barnea, carnet săpătură I, p. 181; II, p. 11; studiu antropologic cat. nr. 6; fig. 24/c.

- M 10.** Basarabi 1957, sectorul E, galeria/coridorul nr. 4/5; mormânt de inhumație; în capătul de SE al G 4; în molozul de deasupra pavimentului erau împrăștiate oase umane, distruse de umezeală; referințe bibliografice: Barnea, Bilciurescu 1959, p. 561; I. Barnea, carnet săpătură II, p. 21-22; eventual studiu antropologic cat. nr. 8; fig. 24/d.
- M 11.** Basarabi 1960, la 3,40 m VSV de marginea intrării în C 1, mormânt de inhumație; orientare N-S; schelet în decubit dorsal, capul căzut spre dreapta, antebrațul drept de-a lungul corpului și cel stâng pe bazin; așezat pe bolovani de cretă și pământ amestecat cu cretă mărunțită; referințe bibliografice: Barnea, carnet săpătură III, p. 65-66, 92; eventual studiu antropologic cat. nr. 13; fig. 25/a-b.
- M 12.** Basarabi 1960; între B 2 și B 3, la N de galeria H 3, cu 0,85 m mai jos; amenajare de mormânt; orientare V-E; fără schelet uman; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură III, p. 172-177.
- M 13.** Basarabi 1960; anexele B 3; mormânt de inhumație; orientare N-S; schelet în decubit dorsal, L în groapă = 1,70-1,75 m, l în groapă = 0,54 m; mormânt amenajat într-un cavou, cu dimensiunile L = 1,95 / 2,10 m; l = 0,52 / 0,65 m; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură III, p. 183; fig. 25/e-f.
- M 14.** Basarabi 1961; B 4; mormânt de inhumație; schelet reprezentat de puține oase: coaste, vertebre, o tibie); în umplutura mormântului s-au găsit mai multe fragmente de cretă, fragmente de tencuială pictată și ceramice; mormânt amenajat într-un cavou; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură IV, p. 147; V, p. 68-69.
- M 15.** Basarabi 1961; masivul-peninsulă; la 5-6 m VNV de colțul de NV al masivului-peninsulă, în malul de E al S1; mormânt de inhumație; orientare NV-SE; schelet în decubit dorsal, aparținând unui bărbat matur, bine păstrat, dar cu oasele mâinilor, bazinului și craniului sfărâmate în parte; capul pe spate, antebrațele pe bazin; L în groapă = 1,73 m, l în groapă = 0,38 m; mormânt compus din 10 lespezi de cretă și acoperit cu 7 lespezi de cretă; marcaj la picioare reprezentat de o cruce de cretă, h = 0,60 m; fragmente de țesătură în dreptul genunchiului drept; inventar reprezentat de două fragmente de piele în zona mijlocului; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură IV, p. 147, 149-155, 165.
- M 16.** Basarabi 1961; în S B4, în stânga intrării, la nivelul pragului B 4; mormânt de inhumație; orientare NV-SE; schelet în decubit dorsal, foarte degradat, cu antebrațele pe piept; L în groapă = 2,27 m, l în groapă = 0,70 m; adâncit în stratul de cretă, rezultat al ciopririi din carieră; acoperit cu un strat de pământ negru și 7 lespezi de cretă; resturi de țesătură în zona genunchilor, pe coaste și pe oasele bazinului; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură IV, p. 166, 169, 172-175, 178.
- M 17.** Basarabi 1961; S B 4; la 5,50 m distanță până la peretele de N al masivului-peninsulă; la același nivel cu M 16; mormânt de inhumație; orientare NV-SE; schelet în decubit dorsal, cu antebrațele pe abdomen, dreptul peste stângul; L în groapă = 2,10 m, l în groapă = 0,75 m; inventar (?) - o seacă de fier în pământul din dreptul umărului stâng; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură IV, p. 175-177, 181; piesa respectivă nu a fost, din păcate, găsită.
- M 18.** Basarabi 1961; S 2; în colțul de NV al masivului-peninsulă; mormânt de inhumație; un craniu omenesc, un os de la bazin, câteva vertebre, un os de braț (probabil reînhumare); un urcioraș verde-oliv fără gât în umplutura gropii mormântului; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 13-14, 21; VI, p. 6.
- M 19.** Basarabi 1961; mormânt de inhumație; orientare NNV-SSE; L în groapă = 0,95 m, l în groapă = 0,34 m; groapa săpată în umplutura de cretă; acoperit cu lespezi de cretă; contemporan cu M 16 și M 17; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 166, 188, 191-192.
- M 20.** Basarabi 1961; pe latura E a S1, la 12,80 m de colțul NV al masivului – peninsulă, la 3,40 m de nivelul terasei II, la baza stratului de pământ și deasupra umpluturii de cretă; mormânt de inhumație; contemporan cu M 16 și M 17; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 96, 166.
- M 21.** Basarabi 1961; în malul dintre S1- S B 4; mormânt de inhumație; orientare NNV-SSE; schelet în decubit dorsal, cu corpul alunecat spre est, antebrațele pe bazin, dreptul peste stângul; cavou în dreapta intrării în B 4 zidit din bolovani de cretă și calcar roșiatic, acoperit cu lespezi de cretă; contemporan cu M 15; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 164, 192-194; VI, p. 11-12.
- M 22.** Basarabi 1961; mormânt de inhumație; în malul dintre S1 - S B 4; orientare NNV-SSE; schelet în decubit dorsal; capul cu bărbia pe umărul drept; antebrațele pe bazin, stângul peste dreptul; acoperit cu patru lespezi de cretă; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 192; VI, p. 12-13.
- M 23.** Basarabi 1962; mormânt de inhumație; sub blocul prăbușit de pe latura de V a B 3; orientare V-E; l în groapă = 0,66 m; acoperit cu lespezi de cretă; câteva oase umane împrăștiate: coaste, vertebre; o gresie pentru ascuțit și un fragment ceramic de uz comun în pământul de umplutură a gropii; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură VI, p. 53, 58, 60-63.
- M 24.** Basarabi 1962; mormânt de inhumație; la V de M 23; L în groapă = 0,70 m, l în groapă = 0,45 m; latura de V a cavoului s-a prăbușit în pământul galben, iar din cea de E nu se mai păstrează aproape nimic; referințe bibliografice: I. Barnea, carnet săpătură V, p. 68-70.

În privința organizării monahale din cadrul monumentului de la Murfatlar-Basarabi, paleta opțiunilor celor preocupați de subiect variază între anahoretismul practicat în felul unui monasticism adăpostit în peșteri¹³², cu un rol important în practicarea pelerinajelor la adăpostul frontierelor fortificate¹³³, și structurile de tip *coenobium*¹³⁴ sau de tip *lavra*¹³⁵. Considerat ca exprimând o manifestare a bogomilismului¹³⁶ sau un așezământ

¹³² Curta 1999, p. 130, 136-142.

¹³³ Curta 1999, p. 148-149.

¹³⁴ Curta 1999, p. 143.

¹³⁵ Holubeanu 2006, p. 270 și n. 107.

¹³⁶ Theodorescu 1976, p. 126-127.

mănăstiresc cu caracter inițiativ integrat monahismului popular bizantino-balcanic, presupunând eventual un fenomen de sincretism religios între creștinismul primar și unele practici păgâne din epoca de sfârșit a lumii romane¹³⁷, completate cu manifestări ale unei secte creștine, nesubordonate bisericilor oficiale, acest fenomen de sinteză culturală continuă să stârnească întrebări și controverse.

Dacă toate aceste chestiuni își vor găsi vreodată rezolvarea, urmează să stabilească viitorul. Și tot viitorul, sperăm nu foarte îndepărtat, este cel ce va aduce, poate, un plus de interes și de competență în sensul conservării acestui ansamblu monumental neobișnuit.

BIBLIOGRAFIE¹³⁸:

- Agrigoroaei 2006 – V. Agrigoroaei, *Vikingi sau ruși. Noi cercetări asupra complexului de la Basarabi-Murfatlar*, Apulum 43, 2006, 2, p. 25-49.
- Agrigoroaei 2007 – V. Agrigoroaei, *Trois techniques d'excavation. Nouvelles recherches sur le complexe de Basarabi-Murfatlar*, Pontica 40, 2007, p. 567-590.
- Atanasov 1984 – G. Atanasov, *Srenovekovni skalni tzarkvi v Silistrenski okrag*, Izvestija Varna 20 (), 1984, p. 91-98.
- Atanasov 1989 – G. Atanasov, *Nakolko skalni manastira v Južna Dobrudja*, Izvestija Varna 25, 1989, p. 54-62.
- Atanasov 1991a – G. Atanasov, *Rannovizantijski skalni tzbrakvi i manastiri v Južna Dobrudja*, Archeologija Sofia 33, 1991, 3, p. 33-43.
- Atanasov 1991b – G. Atanasov, *Srednovekovni țarkovni krăstove ot Jujna Dobrudja*, Izvestija Varna 27, 1991, p. 77-97.
- Atanasov 1992 – G. Atanasov, *Kapadokijski kulturni blijanija v skalnata obitel pri Murfatlar*, în: *Prinosi kăm bălgarskata archeologija* I, Sofia, 1992, p. 79-86.
- Atanasov 1993 – G. Atanasov, *Rannosrednovekovni skalni manastiri po srednoto ruslo na suhorečieto Kanaghiol (Dristra) v Dobrudja*, Izvestija Varna 29, 1993, p. 122-143.
- Atanasov 1996 – G. Atanasov, *Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestre près de Murfatlar, à Dobrudja*, Byzantino-Slavica 57, 1996, 1, p. 112-124.
- Atanasov, Cesmedžiev 1990 – G. Atanasov, D. Cesmedžiev, *Srednovekovniat skalni manastir do Varna (Aladža Mănăstir)*, Izvestija Varna 26 (41), 1990, p. 110-140.
- Barnea 1960 – I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Populare Române*, Studii Teologice 12, 1960, 3-4, p. 211-219.
- Barnea 1962a – I. Barnea, *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja*, Cahiers archéologiques 13, 1962, p. 189-208.
- Barnea 1962b – I. Barnea, *Predvaritelnye svedenija o kamennyh pamiatnicah v Basarabi (obl. Dobrodja)*, Dacia N.S. 6, 1962, p. 293-316.
- Barnea 1962c – I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13, 1962, 2, p. 349-371.
- Barnea 1962d – I. Barnea, *Idol feminin sau „kamennaia baba”*, SCIV 13, 1962, 3, p. 191-196.
- Barnea 1963 – I. Barnea, *Reprezentarea labirintului pe monumentele rupestre de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 14, 1963, 1, p. 189-195.
- Barnea 1965 – I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Populare Române III*, Studii teologice 3-4, 1965, p. 160-172.
- Barnea 1968a – I. Barnea, *Monumentele rupestre de la Murfatlar*, Magazin istoric 5 (14), mai 1968, p. 38-42.
- Barnea 1968b – I. Barnea, *Inscripțiile runice de la Murfatlar*, Magazin istoric 11 (20), noiembrie 1968, p. 90.
- Barnea 1971 – I. Barnea, *Monumenti bizantini in Romania fra il VII ed il XIII secolo*, în: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, p. 71-93.
- Barnea 1975 – I. Barnea, *Murfatlar și Niculițel*, SCIVA 26, 1975, 1, p. 95-99.
- Barnea 1977 – I. Barnea, *Bisericițele rupestre de la Murfatlar*, în: *De la Dunăre la mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 134-140.
- Barnea 1981 – I. Barnea, *Arta creștină în România, II*, București, 1981, p. 16-20, 46-91, pl. 9-31.
- Barnea 1987 – I. Barnea, *Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII-XIV pe teritoriul Dobrogei în Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, p. 79-124, 92-106.
- Barnea 1997 – I. Barnea, *Monumentele rupestre de la Murfatlar (Basarabi)*, jud. Constanța, Sud-Est 30, 1997, 4, p. 54-59.
- Barnea 2003 – I. Barnea, *Monumentele rupestre de la Murfatlar*, în: *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 61-96.
- Barnea, Bilciurescu 1959 – I. Barnea, V. Bilciurescu, *Șantierul arheologic Basarabi*, Materiale 6, 1959, p. 541-566.
- Barnea, Ștefănescu 1971 – I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, vol. III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 180-233.
- Baumann et alii 2006 – V. H. Baumann, Gh. Mănucu-Adameșteanu, C. Olariu, Luminița Bejenaru, Ch. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]*, în: CCA (Campania 2005), 2006, p. 181-187.
- Beșevliev 1976 – V. Beșevliev, *Ethniceskata prinad lejnost na runnite nadpisi pri Murfatlar*, Vekove 4, 1976, p. 12-22.
- Beșevliev 1977 – V. Beșevliev, *Beobachtungen uber die protobulgarischen runeninschriften bei Basarabi (Murfatlar)*, Izvestija Varna 13, 1977, p. 49-55.
- Bogdan 1961 – D. P. Bogdan, *Grafițele de la Basarabi*, AUB 16, 1961, p. 31-49.
- Boroneanț, Ciuceanu 1977 – V. Boroneanț, R. Ciuceanu, *Cercetările arheologice din peștera de la Limanu, județul Constanța*, RMM-MIA 46, 1977, 2, p. 49-57.
- Chiriac 1988-1989 – C. Chiriac, *Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. C-ța)*, Pontica 21-22, 1988-1989, p. 249-269.

¹³⁷ Diaconu 1981, p. 377; Diaconu 1989, p. 430-431; Diaconu 1990, p. 118; Zugravu 1997, p. 458.

¹³⁸ Conține literatura utilizată în lucrare, ca și lista completă a titlurilor referitoare la Murfatlar-Basarabi.

- Chiriac, Papasima 2000 – C. Chiriac, T. Papasima, *Un străvechi așezământ creștin dobrogean – complexul monastic de la Dumbrăveni (județul Constanța)*, în: *Priveghind pentru mântuire*, Iași, 2000, p. 222-234.
- Comșa 1964 – Maria Comșa, *K voprosu istolkovanija nekotarih graffito iz Basarabi*, Dacia N.S. 8, 1964, p. 363-370.
- Curta 1999 – F. Curta, *The Cave and the Dike: A Rock Monastery on the Tenth Century Frontier of Bulgaria*, Studia Monastica 41, 1999, p. 129-149.
- Damian 1999 – Oana Damian, *Aspecte eclesiastice la Dunărea de Jos în secolele VII-X*, Istros 9, 1999, p. 121-143.
- Damian et alii 2007-2008 – Oana Damian, Gh. Mănușu, Adameșteanu, Mihai Vasile, Aurel Stănică, Anca Bănăseanu, Andra Samson, Gabriel Vasile, *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea*, CA 14 -15, 2007-2008, p. 305-392.
- Daniel 1987 – C. Daniel, *Prima atestare scrisă a limbii române: cuvinte românești din secolul al X-lea în inscripțiile de la Basarabi, jud. Constanța*, în: *Istории neelucidate. Almanah estival '87*, Luceafărul, p. 35-40.
- Diaconu 1962a – P. Diaconu, *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din Nota toparhului grec*, Studii 15, 1962, 5, p. 1215-1235.
- Diaconu 1962b – P. Diaconu, *Zur Frage der Datierung des Steinwäles in der Dobrudscha und die Lokalisierung der im Berichte des griechischen Toparchen geschilderten Ereignisse*, Dacia N.S. 6, 1962, p. 317-335.
- Diaconu 1975 – P. Diaconu, *Representations de la jambe humaine sur certains monuments archéologiques*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 267-268.
- Diaconu 1980a – P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente (IV)*, RevIst 33, 1980, 4, p. 767-771.
- Diaconu 1980b – P. Diaconu, *Cariera de piatră din secolul al X-lea de la Cernavodă*, Pontica 13, 1980, p. 185-195.
- Diaconu 1981 – P. Diaconu, *recenzie la I. Barnea, Arta creștină în România, vol. I, secolele III-VI*, București, 1979, 280 p., 118 pl. și vol. II, *Arta creștină în România, secolele VII-XIII*, București, 1981, 238 p., 102 pl., Pontica 14, 1981, p. 371-378.
- Diaconu 1984 – P. Diaconu, *Documente vechi creștine în Dobrogea*, Pontica 17, 1984, p. 157-168.
- Diaconu 1988a – P. Diaconu, *De nouveau au sujet du monument rupestre de Murfatlar*, RRH 27, 1988, 1-2, p. 123-126.
- Diaconu 1988b – P. Diaconu, *Sur l'histoire de la Dobroudja au Moyen Age (Dobrudža. Etudes ethno-culturelles)*, Sofia, 1987, 238 p., Dacia N.S. 32, 1988, 1-2, p. 175-193.
- Diaconu 1989 – P. Diaconu, *Tradiții daco-romane în monumentul rupestre de la Basarabi (jud. Constanța)*, SympThrac 7, 1989, p. 430-431.
- Diaconu 1990 – P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X - secolul XII)*, Studii Teologice 1, 1990, p. 103-120;
- Diaconu 1995 – P. Diaconu, *Caii Sfântului Theodor*, CCDJ 13-14, 1995, p. 324-326.
- Diaconu, Năsturel 1969 – P. Diaconu, Petre N. (= P. Ș. Năsturel), *Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi)*, Dacia N.S. 13, 1969, p. 443-456.
- *** *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I, A-C, București, 1994, p. 163, voce *Basarabi*.
- Fetisov 2007 – Al. Fetisov, *The Rurikid sign from the B3 church at Basarabi-Murfatlar*, Studia Patzinaka 4.1, 2007, p. 29-44.
- Georgiev 2004 – P. Georgiev, *L'écriture runiforme de Murfatlar, une expérience de lire et de commenter*, în: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, ed. Ionel Cădea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, p. 425-436.
- Grigore 2007 – Liana Grigore, *Istoric al descoperirii, scurtă prezentare a șantierului și monumentelor de la Basarabi-Murfatlar*, manuscris din arhiva Institutului Național al Monumentelor Istorice, ed. Vl. Agrigoroaei, Studia Patzinaka 4.1, 2007, p. 7-28.
- Holubeanu 2006 – I. Holubeanu, *The byzantine monachism in Scythia Minor – Dobruja in the IVth-XVth centuries*, Etudes Byzantines et Post-Byzantines 5, 2006, p. 243-289.
- Margos 1983 – A. Margos, *Srednovekovni skalni manastiri po Suha Reka*, Izvestija Varna 19, 1983, p. 125-129.
- Mihăilă 1964 – G. Mihăilă, *Inscripții slave vechi de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCL 1, 1964, p. 39-58.
- Oikonomides 1965 – N. Oikonomides, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident*, RESEE 3, 1965, 1-2, p. 57-79.
- Opreanu 2002a – M. Opreanu, *Ansamblul rupestru de la Basarabi (I). Murfatlar, jud. Constanța*, Arhitekt, 2002, p. 34-36.
- Opreanu 2002b – M. Opreanu, *Ansamblul rupestru de la Basarabi (II). Murfatlar, jud. Constanța*, Arhitekt, 2002, p. 19.
- Opreanu 2002c – M. Opreanu, *Basarabi Rupestrian Ensemble, department of Constanța, Romania, IXth-Xth century*, Arhitekt, 2002, p. 35-36;
- Ovčarov 1975 – D. Ovčarov, *Za charactera i prinadležnosta na srednovekovnite risunki ot Basarab (Murfatlar)*, Archeologija Sofia 17, 1975, 3, p. 1-10.
- Ovčarov 1982 – D. Ovčarov, *Bălgarski srednovekovni risunki-grafiti*, Sofia, 1982, p. 150-151, pl. CIV-CV.
- Ovčarov 1984 – D. Ovčarov, *De nouveau sur Basarab (Murfatlar) et la culture vieille bulgare en Dobroudja*, BHR 1, 1984, p. 108-110.
- Papasima, Chiriac 1994 – T. Papasima, C. Chiriac, *Dumbrăveni, jud. Constanța*, în: CCA (Cmpania 1993), 1994, p. 23-24, nr. 46.
- Popkonstantinov 1986 – K. Popkonstantinov, *Die Inschriften des Felklosters Murfatlar*, Slawischen sprachen 10, 1986, p. 77-106.
- Popkonstantinov 1987 – K. Popkonstantinov, *Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits*, în: *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 115-145.
- Popkonstantinov, Konstantinova 1995 – K. Popkonstantinov, V. Konstantinova, *Die Inschriften des Felklosters Murfatlar*, în: *Paleobalkanistika i starobălgaristika*, Veliko Târnovo, 1995, p. 111-134.
- Popkonstantinov, Kronsteiner 1994 – K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner, *Altbulgarische Inschriften*, Die Slawischen sprachen 36, 1994, p. 61-102.
- Stănculescu 1977 – Al. N. Stănculescu, *Contribuții la descifrarea inscripțiilor de la Murfatlar (Basarabi)*, BOR 95, 1977, 9-12, p. 1024-1034.

- Stănciulescu 1986 – Al. N. Stănciulescu, *One hypothesis – the decipherment of the inscriptions from Murfatlar (Basarabi)*, *Balkan Studies* 27, 1986, 2, p. 238-251.
- Theodorescu 1974 – R. Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident*, București, 1974, p. 87-97.
- Theodorescu 1976 – R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976, p. 120-128.
- Totev 1998-1999 – K. Totev, *Protzesini krästove ot krepostia pri selo Tzar Asen, Rusensko*, *Izvestija Varna* 34-35 (49-50), 1998-1999, p. 192-197.
- Tryjarski 1981 – E. Tryjarski, *Etat actuel des recherches sur l'alphabet de Murfatlar et de Pliska*, *JAs* 269, 1981, p. 361-372.
- Zugravu 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

EXPLANATION OF THE FIGURES:

- Fig. 1. Murfatlar-Basarabi. View on the Tibișir hill. a. The chalk quarry, 1957; b.-c. the rupestrian complex and its protection building, 1961 (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology) and 2006.
- Fig. 2. Archaeological research, 1957-1962: a. the B 1 chapel; b. the peninsula massif, the B and C sectors; c. the D and E sectors; d. the B and C sectors; e. the E sector and the dwelling from the D sector; f. the E sector (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 3. Archaeological research, 1957-1962: a. the D sector; b. the E sector; c. E 2-5; d.-e. E 3; f. E 2; g. the F sector; h. vue from the excavations, 1959; i. the chalk quarry (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 4. The general plan of the rupestrian complex of Murfatlar-Basarabi.
- Fig. 5. a. The plan of the B 1 chapel; b. the plan of the B 2 chapel; c. the plan of the B 4 chapel.
- Fig. 6. a. The plan of the B 3 chapel; b. the plan of the funerary chambers.
- Fig. 7. The E sector and dwelling 1 (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 8. The plan of the E sector, the E 3 and E 5 chapels, the funerary galleries, the E 4 chambers.
- Fig. 9. The E sector, the 3rd corridor, the 1st annex. a. section east A-A'; b. section north B-B'.
- Fig. 10. The E sector, the 1st corridor, the 3rd annex. a. section north C-C'; b. section east D-D'.
- Fig. 11. The E sector, the 1st corridor, the 1st annex, the 2nd corridor. a. section north E-E'; b. section east F-F'.
- Fig. 12. The E sector: a. the 1st corridor, the 2nd annex, section north G-G'; b. the E 5 chapel, section east H-H'.
- Fig. 13. The E sector: a. the E 5 chapel, section north I-I'; b. E 5 chapel, the 1st annex and E 3 chapel, the 1st and 3rd annex, section north J-J'.
- Fig. 14. The E sector: a. E 3 chapel, the 4th annex and the 5th annex, section north K-K'; b. the E 3 chapel, section north L-L'.
- Fig. 15. The E sector in the vision of D. Mironescu (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 16. The E sector in the vision of D. Mironescu (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 17. The F sector (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 18. a. Metallic cross, probably applied on a wooden support; b. chalk cross.
- Fig. 19. a-c. Chalk eggs; d-e. chalk replicas of certain Eucharistic chalices.
- Fig. 20. a. Flint steel, iron; b-d. processed red deer antler.
- Fig. 21. Spindle-whorls made of chalk.
- Fig. 22. a-b. Spindle-whorls made of clay; c-d. spindle-whorls made of chalk; e-f. weights made of chalk.
- Fig. 23. a-c. Spindle-whorls made of chalk; d. grinding stone.
- Fig. 24. Funerary complexes: a. Grave 1-2/C 1/1957; b. Grave 4 or 5/E 4/1957; c. Grave 9/the 3rd funerary gallery/1957; d. Grave 10/funerary galleries/1957 (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).
- Fig. 25. Funerary complexes: a. Grave 11/W of C 1/1960; b. Skeleton of Grave 11. Restitution made by the „Fr. Rainer” Institute of Anthropology for the exhibition *A history in chalk. The rupestrian complex from Murfatlar-Basarabi*, the National History Museum of Romania, december 2007; c.-d. Grave 7/the 2nd funerary gallery/1957; e.-f. Grave 13/B 3 annex/1960 (archive from the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology).

a.

b.

c.

Fig. 1 Murfatlar-Basarabi. Vedere asupra dealului Tibişir. a. Cariera de cretă, 1957; b–c. complexul rupestru adăpostit de construcția de protecție, 1961 (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”) și 2006..

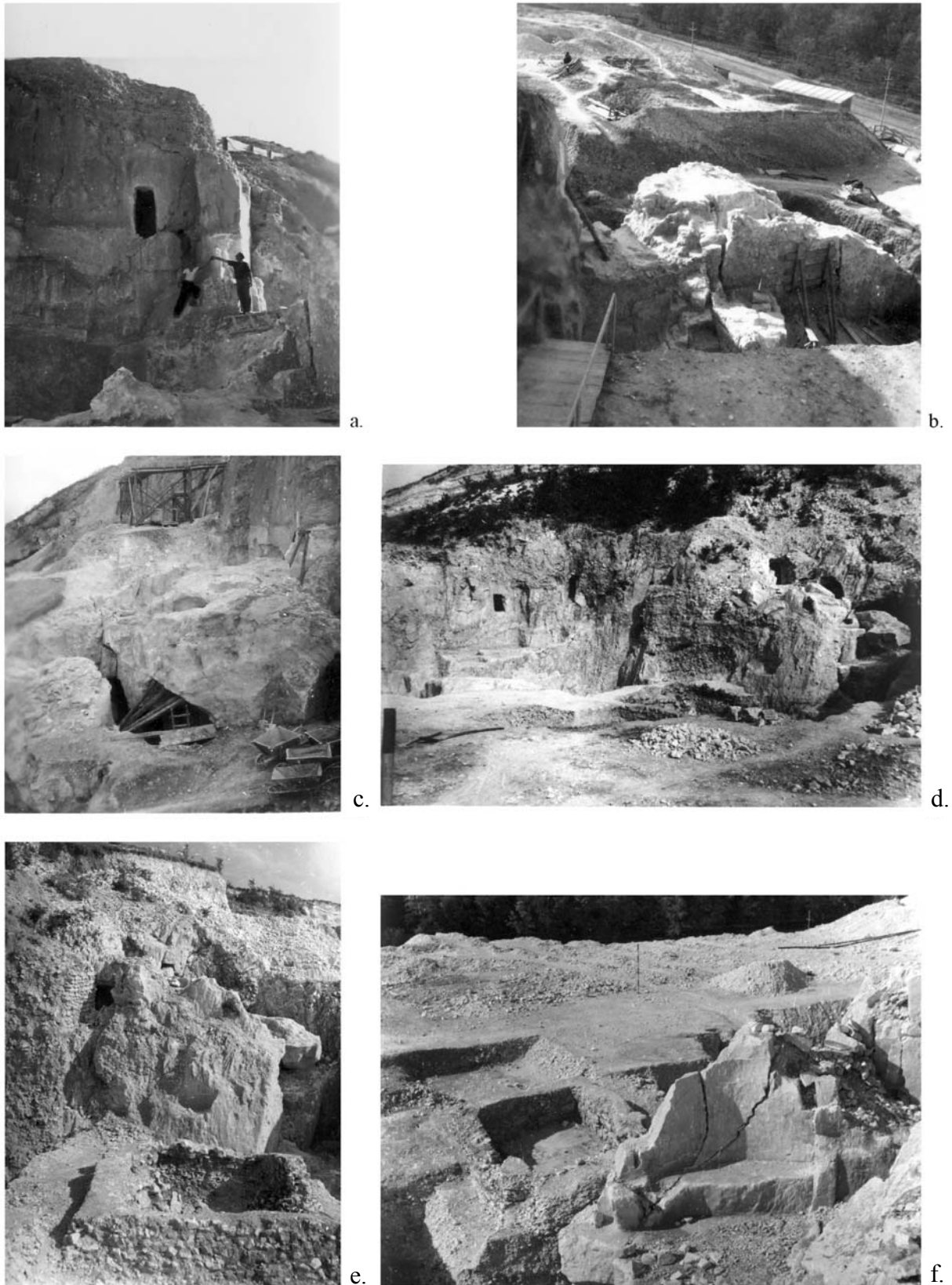

Fig. 2. Complexul rupestru în perioada cercetărilor, 1957–1962: a. intrarea în B1; b. masivul peninsulă, sectoarele B și C; c. sectoarele D și E; d. sectoarele B și C; e. sectorul E și locuința din sectorul D; f. E și vedere spre sectorul D (imagini din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

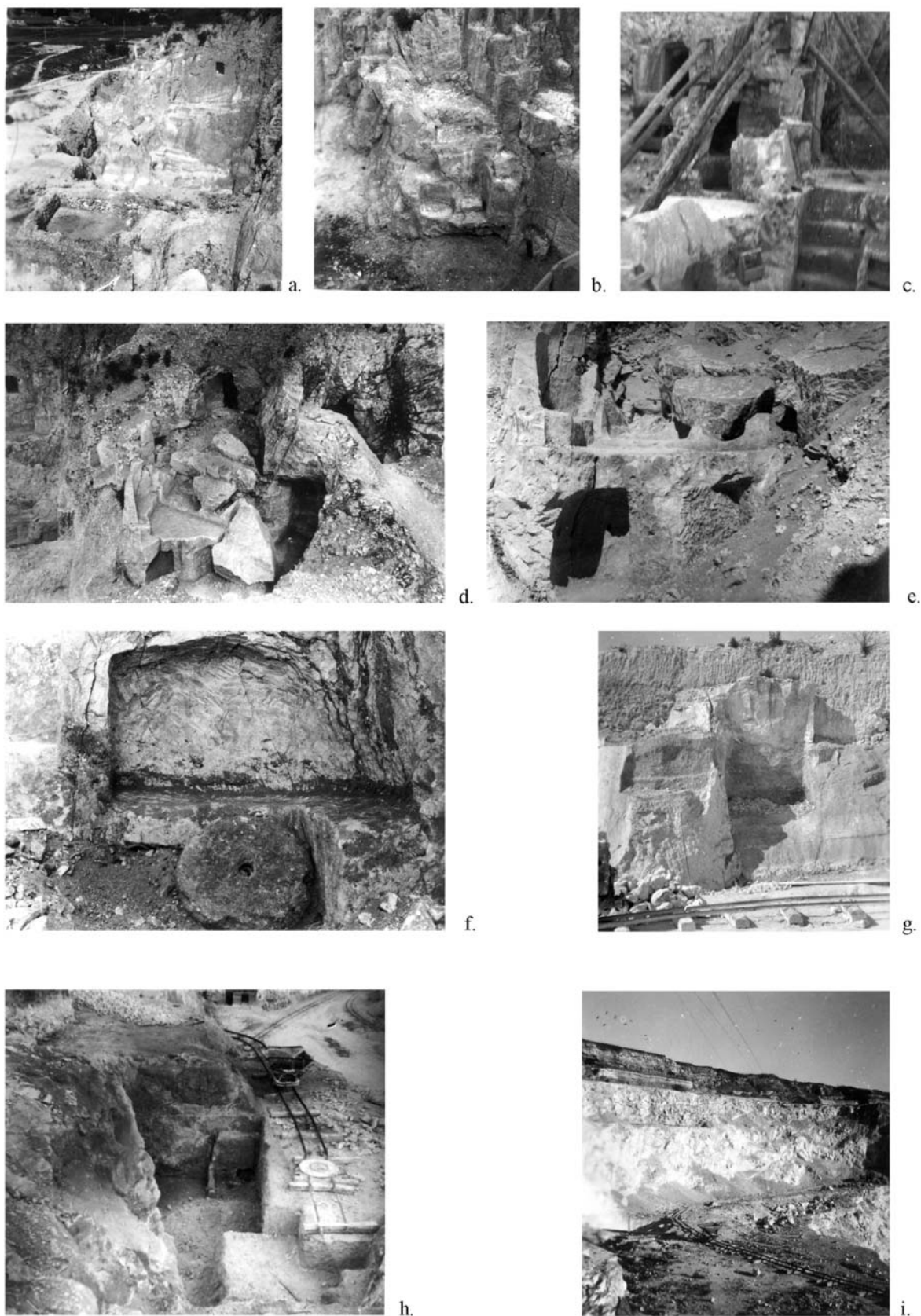

Fig. 3. Complexul rupestru în perioada cercetărilor, 1957–1962: a. sectorul D; b. sectorul E; c. E 2, E 3, E 4 și E 5; d.–e. E 3; f. E 2; g. sectorul F; h. vedere din timpul lucrărilor, 1959; i. cariera de cretă, 1960 (imagini din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

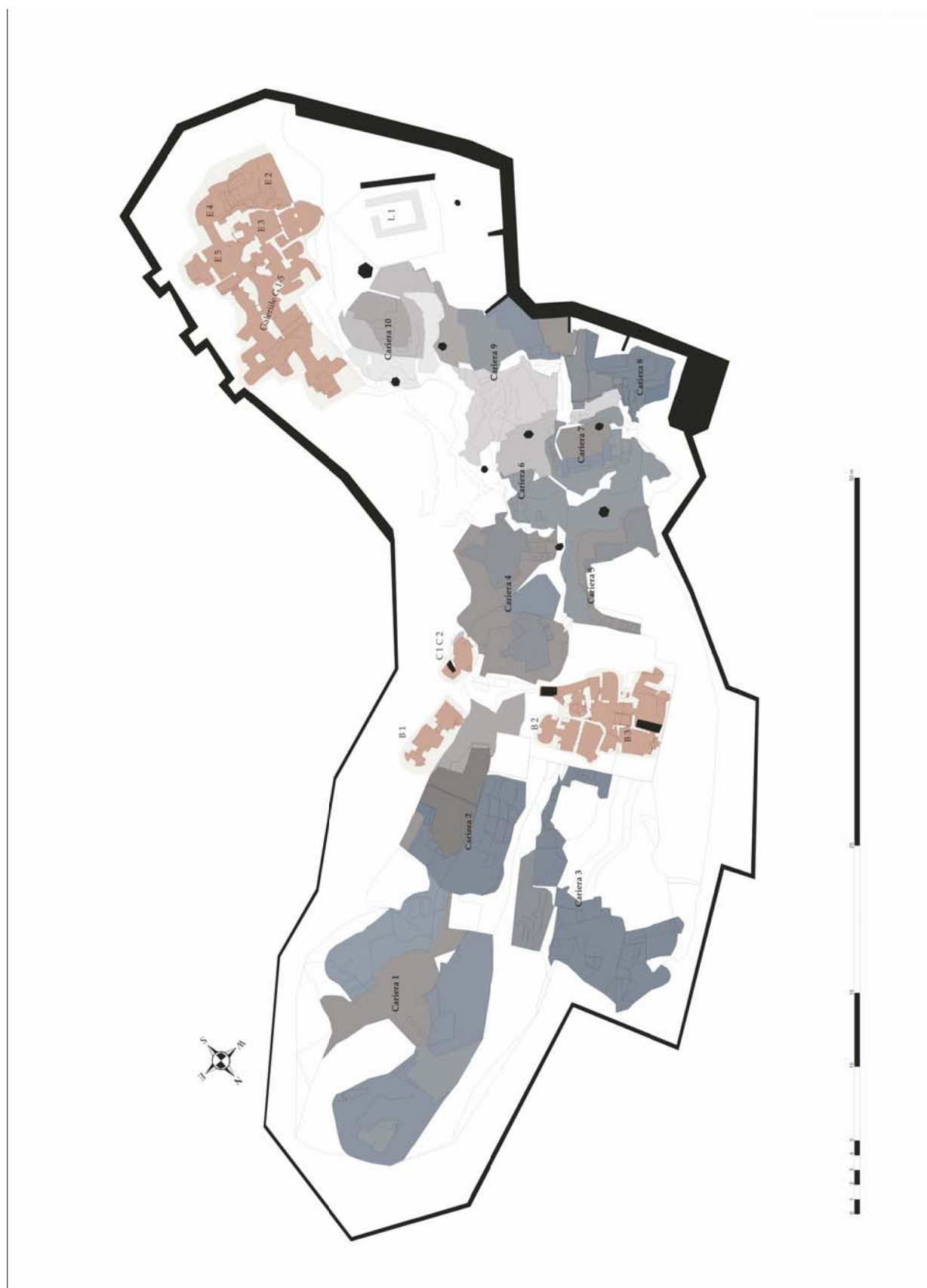

Fig. 4. Planul general al complexului rupestru de la Murfatlar-Basarabi

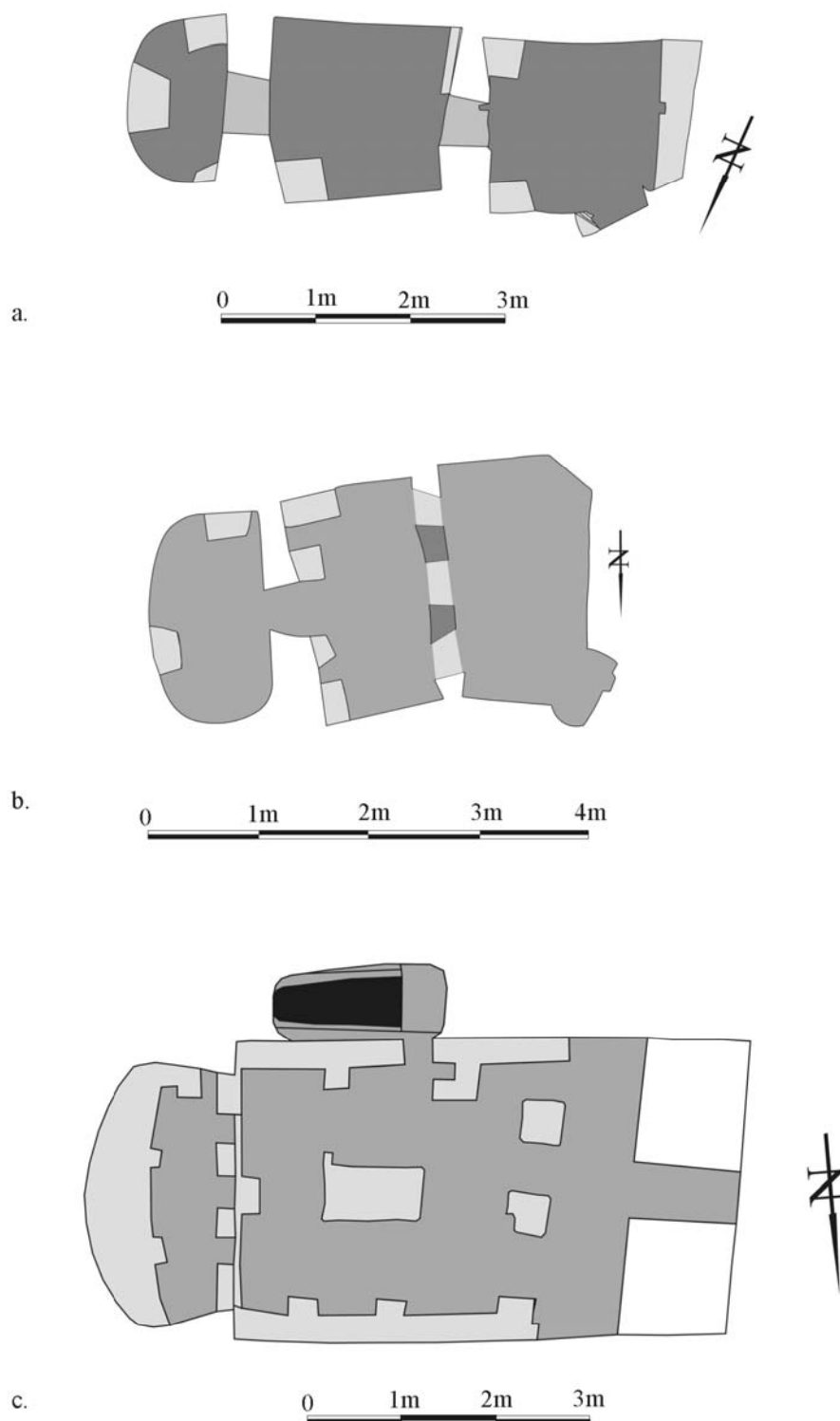

Fig. 5. a. Planul bisericii B 1; b. planul bisericii B 2;
c. planul bisericii B 4

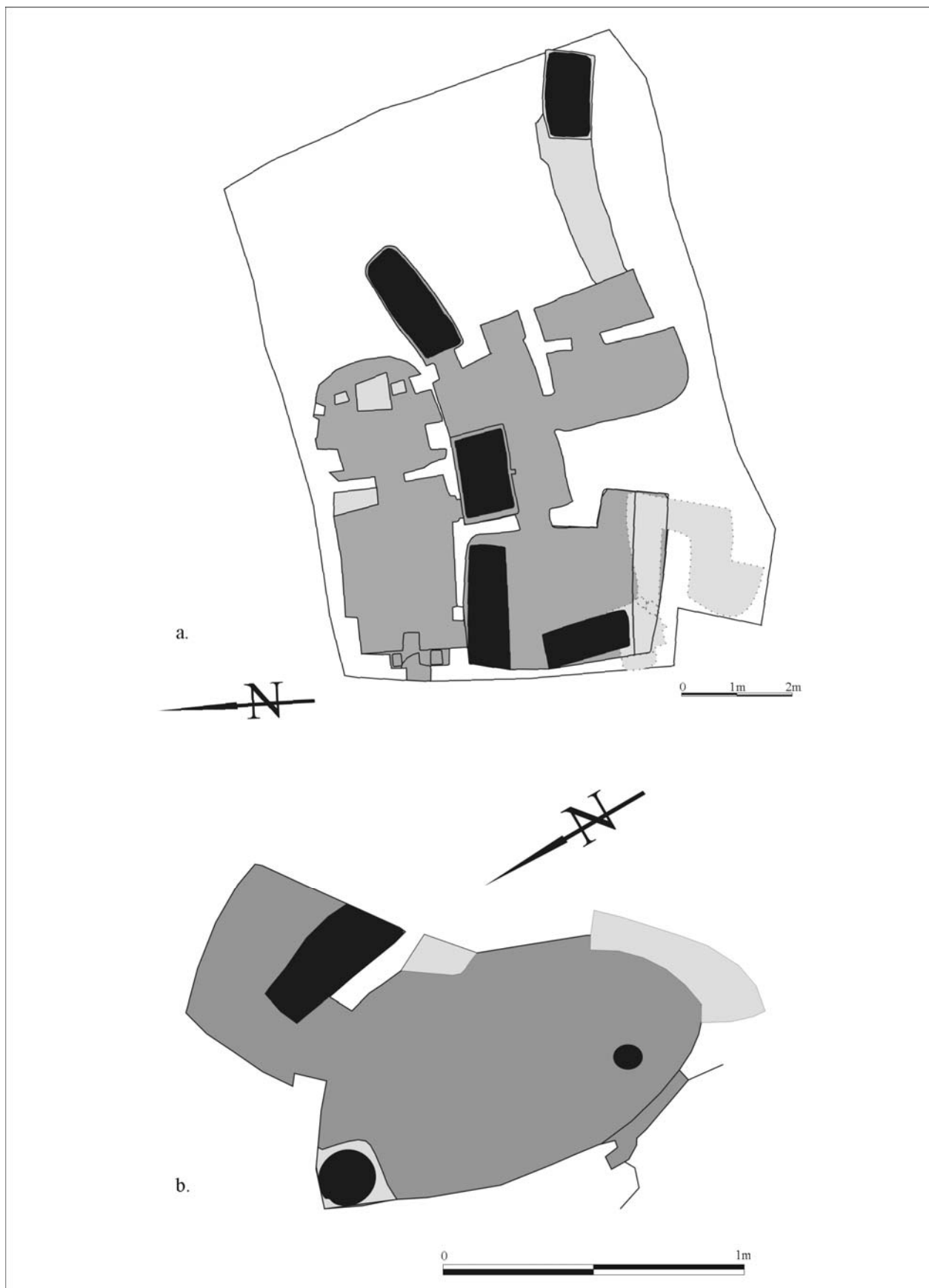

Fig. 6. a. Planul bisericuței B 3; b. planul încăperilor funerare C 1-2

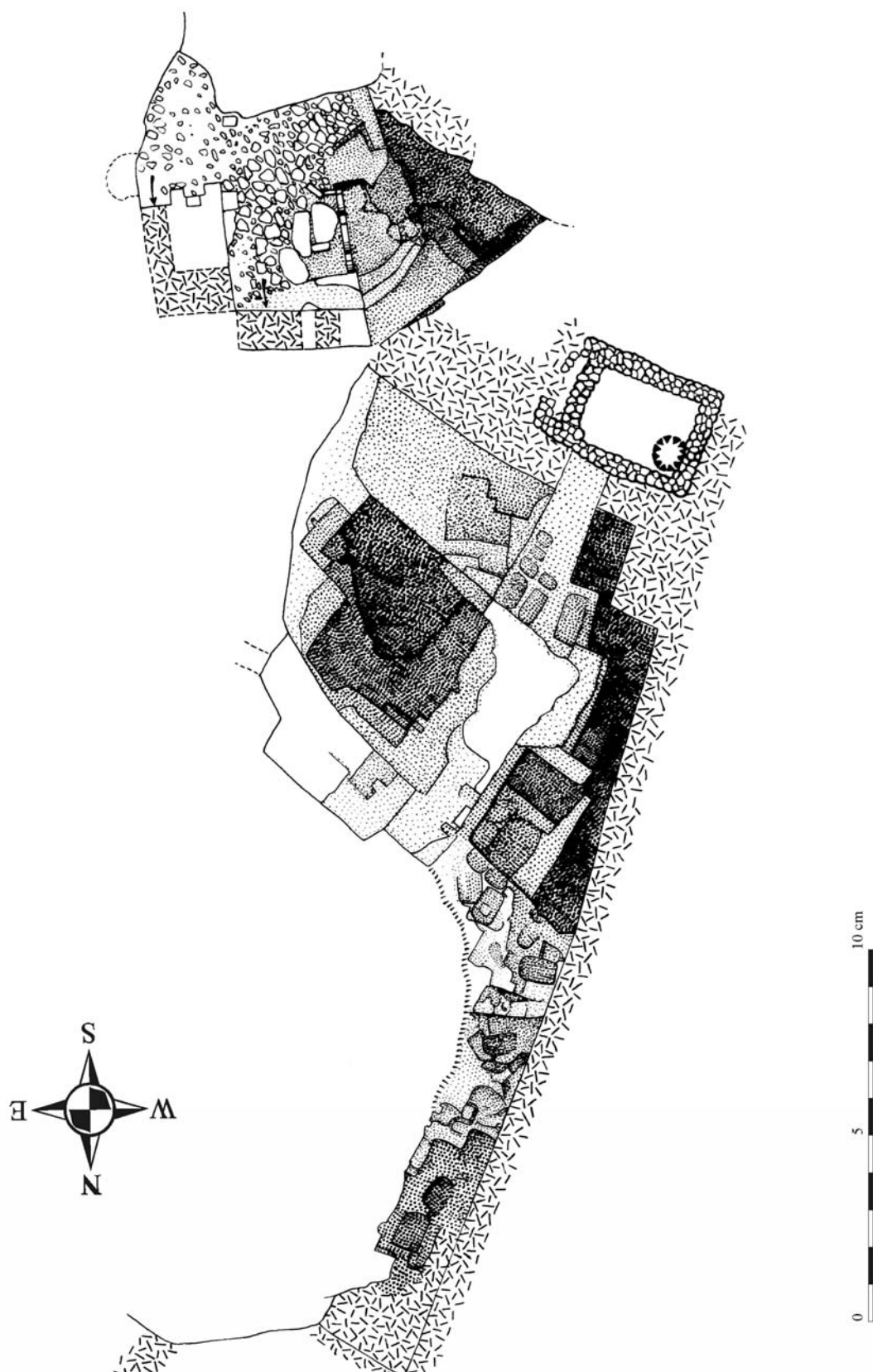

Fig. 7. Sectorul E și L 1 (plan din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

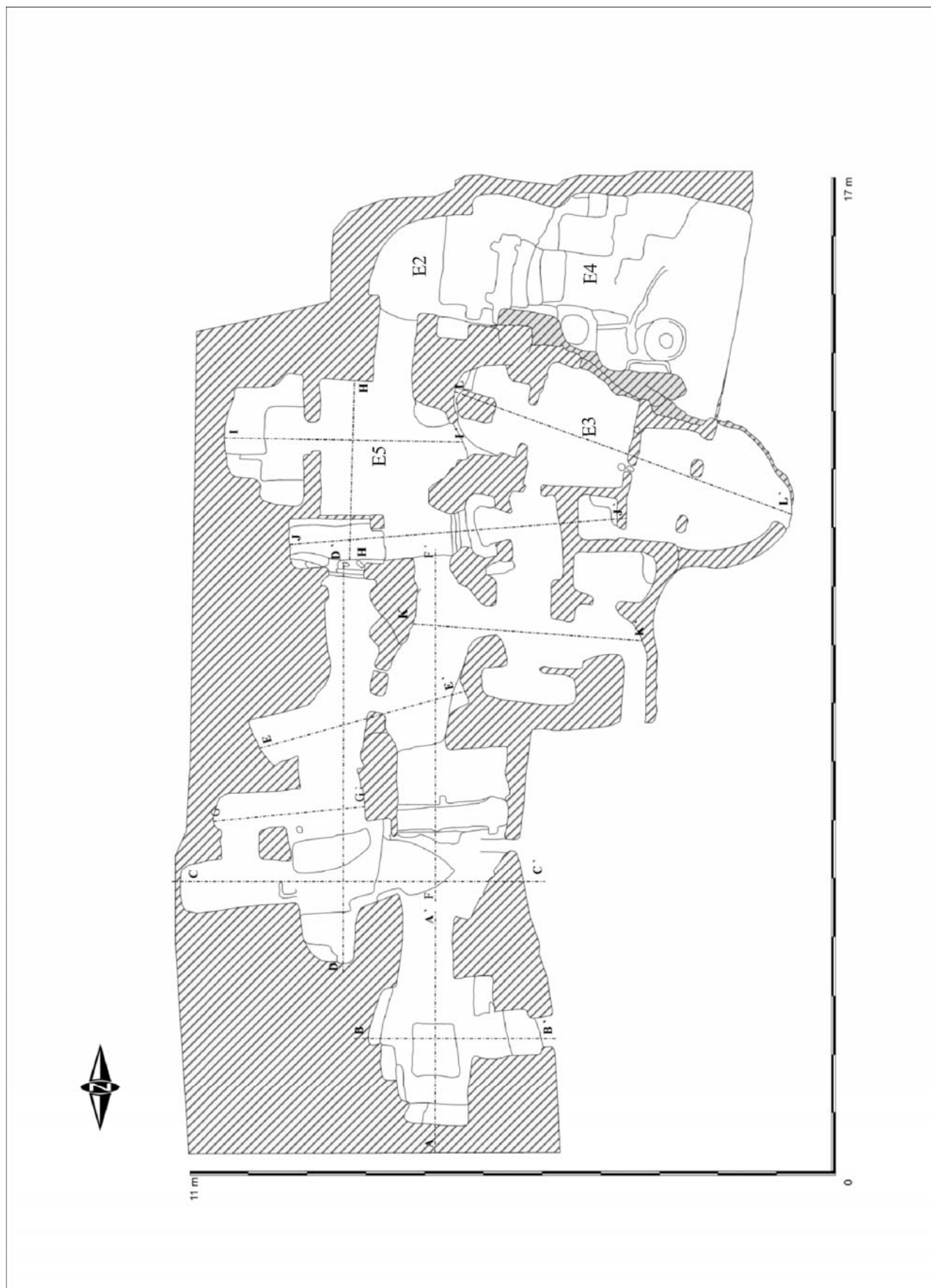

Fig. 8. Planul sectorului E, cu cele două paraclise E 3 și E 5, galeriile funerare, încăperea E 4.

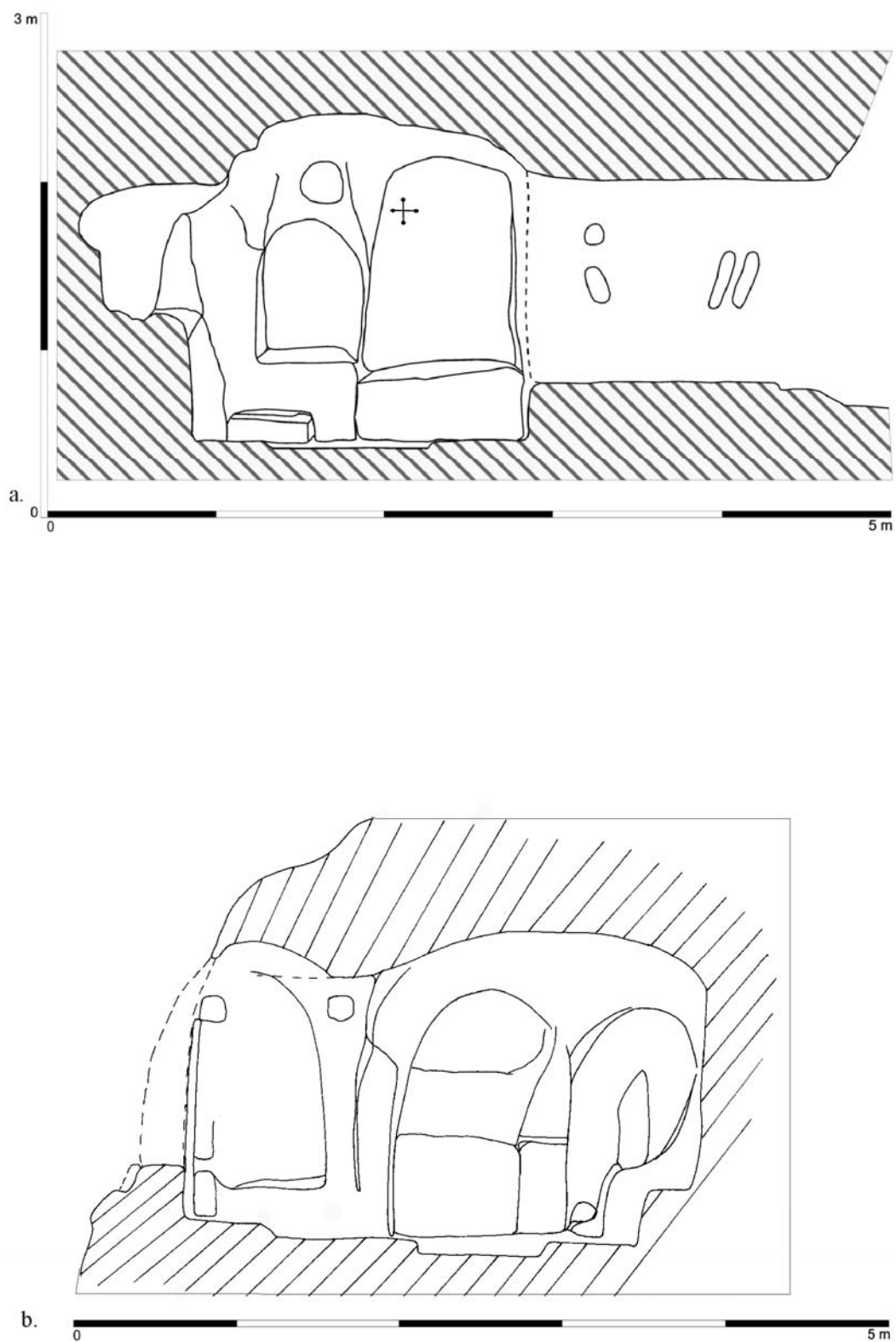

Fig. 9. Sectorul E, culoarul 3, anexa 1; a. secțiune estică A-A; b. secțiune nordică B-B'.

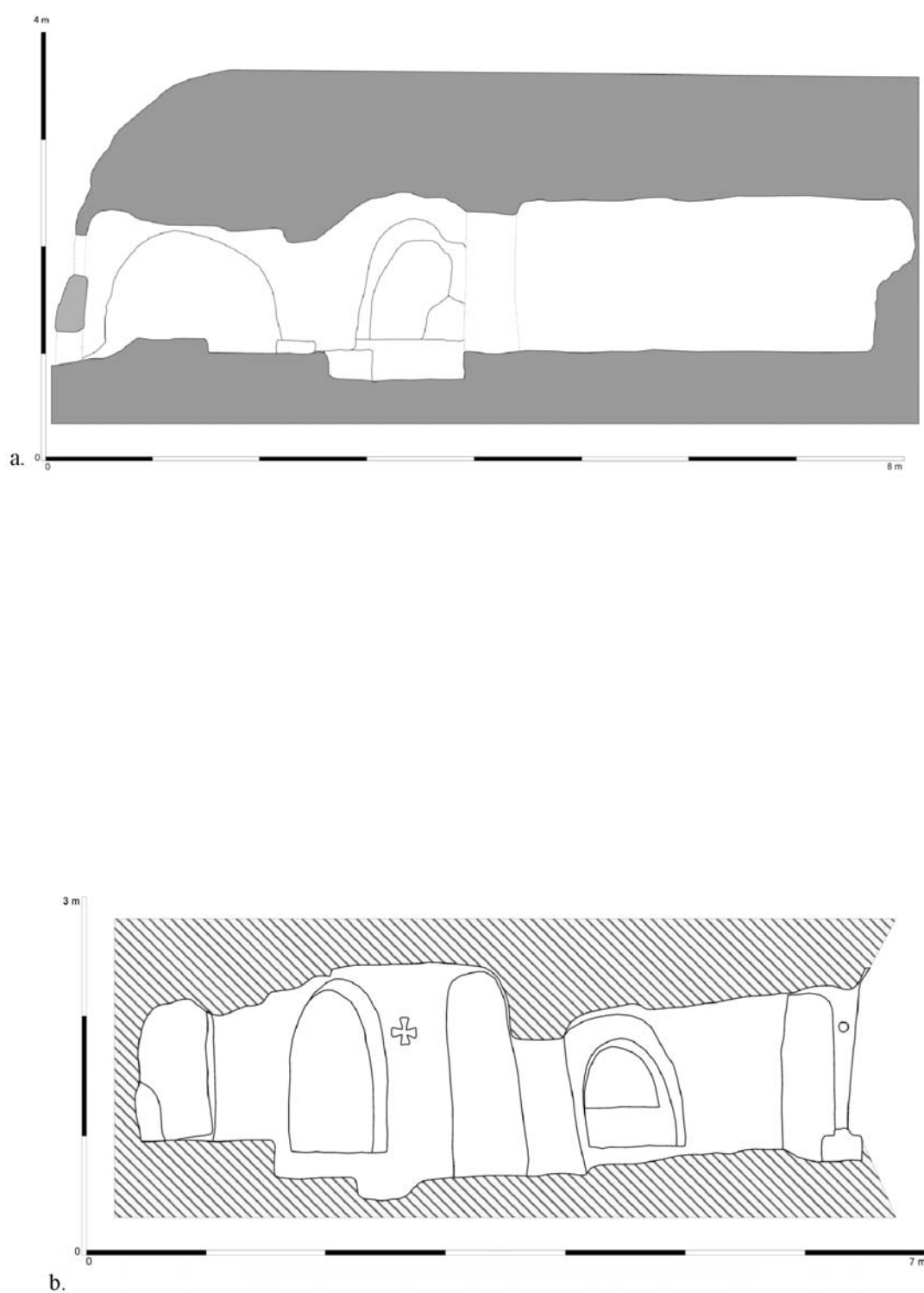

Fig. 10. Sectorul E: a. culoarul 1, anexa 3, secțiunea nordică C-C'; b. culoarul 1, secțiunea estică D-D'.

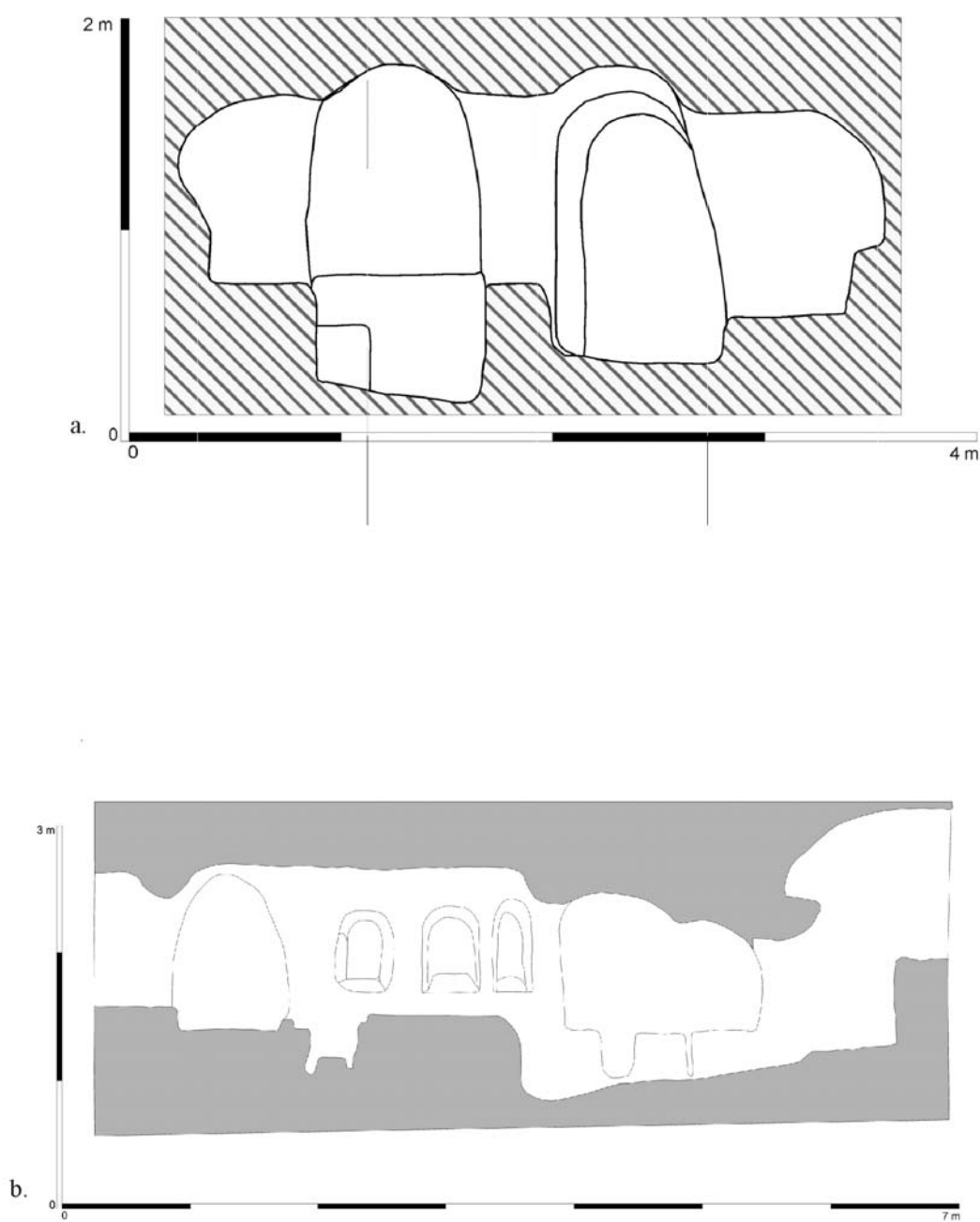

Fig. 11. Sectorul E: a. culoarul 1, anexa 1 și culoarul 2, secțiune nordică E-E';
 b. culoarul 2, secțiune estică F-F'

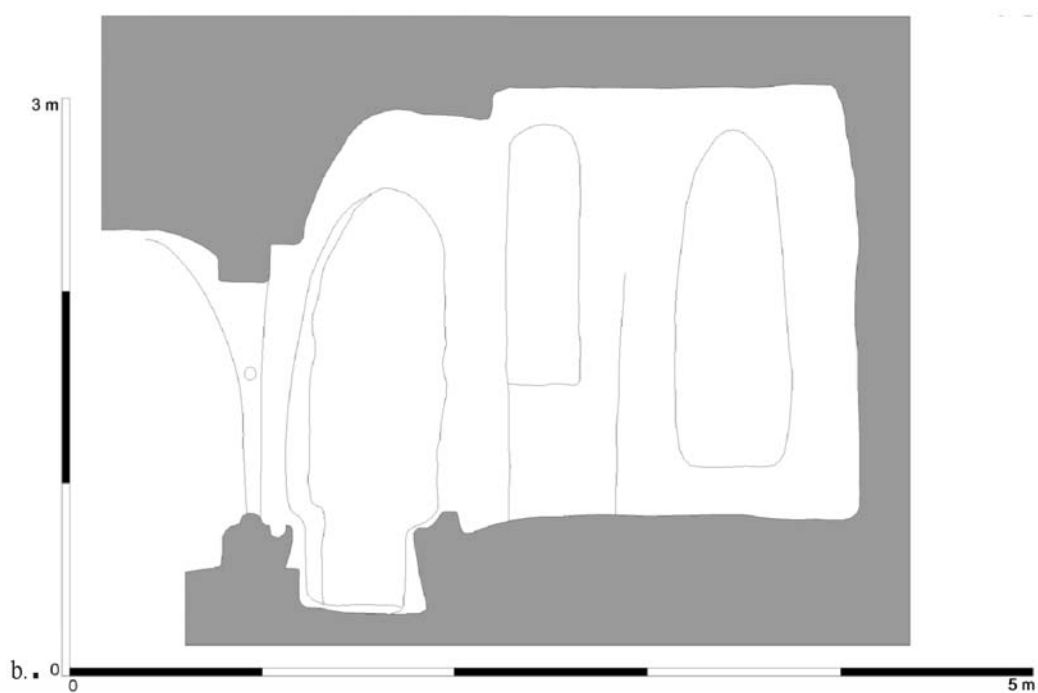
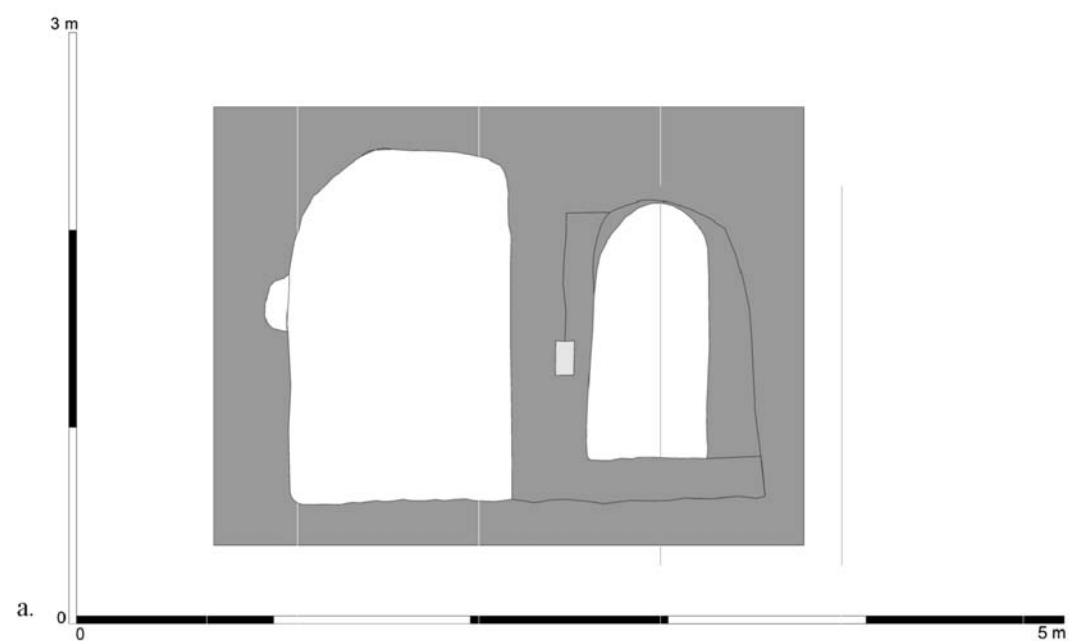

Fig. 12. Sectorul E: a. culoarul 1, anexa 2, secțiune nordică G-G';
b. E 5, secțiune estică H-H'

Fig. 13. Sectorul E: a. E 5, secțiune nordică I-I';
b. E 5, anexa 1 și E 3, anexa 1 și anexa 3, secțiune nordică J-J'

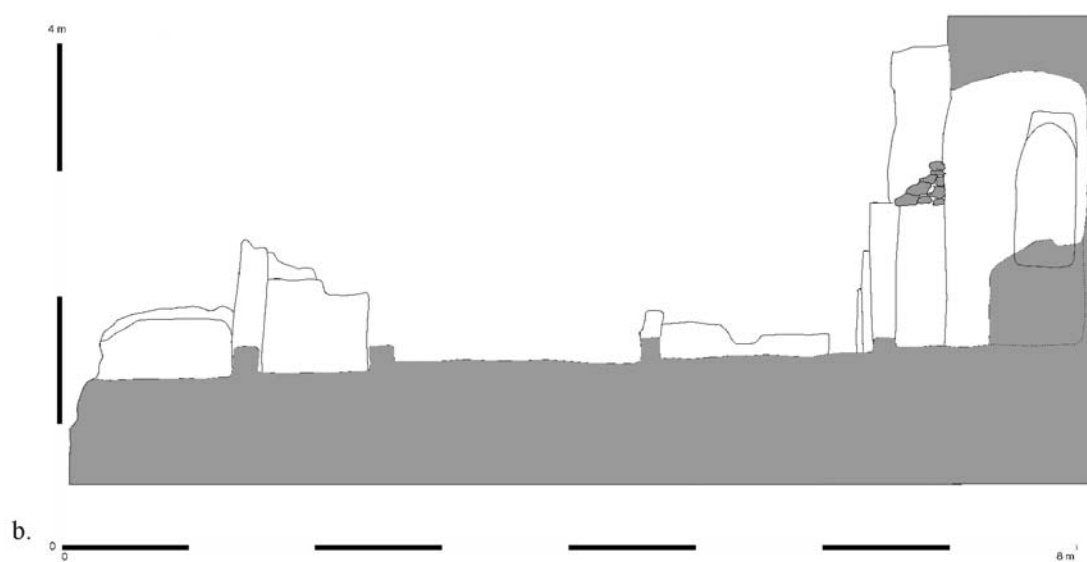
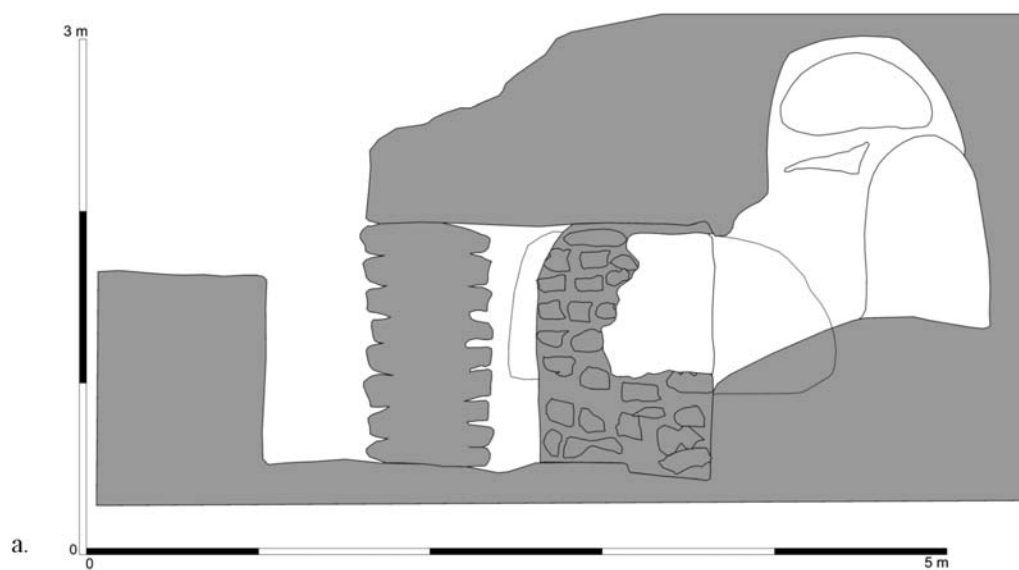

Fig. 14. Sectorul E: a. E 3, anexa 4 și anexa 5, secțiune nordică K-K';
b. E 3, secțiune nordică L-L'

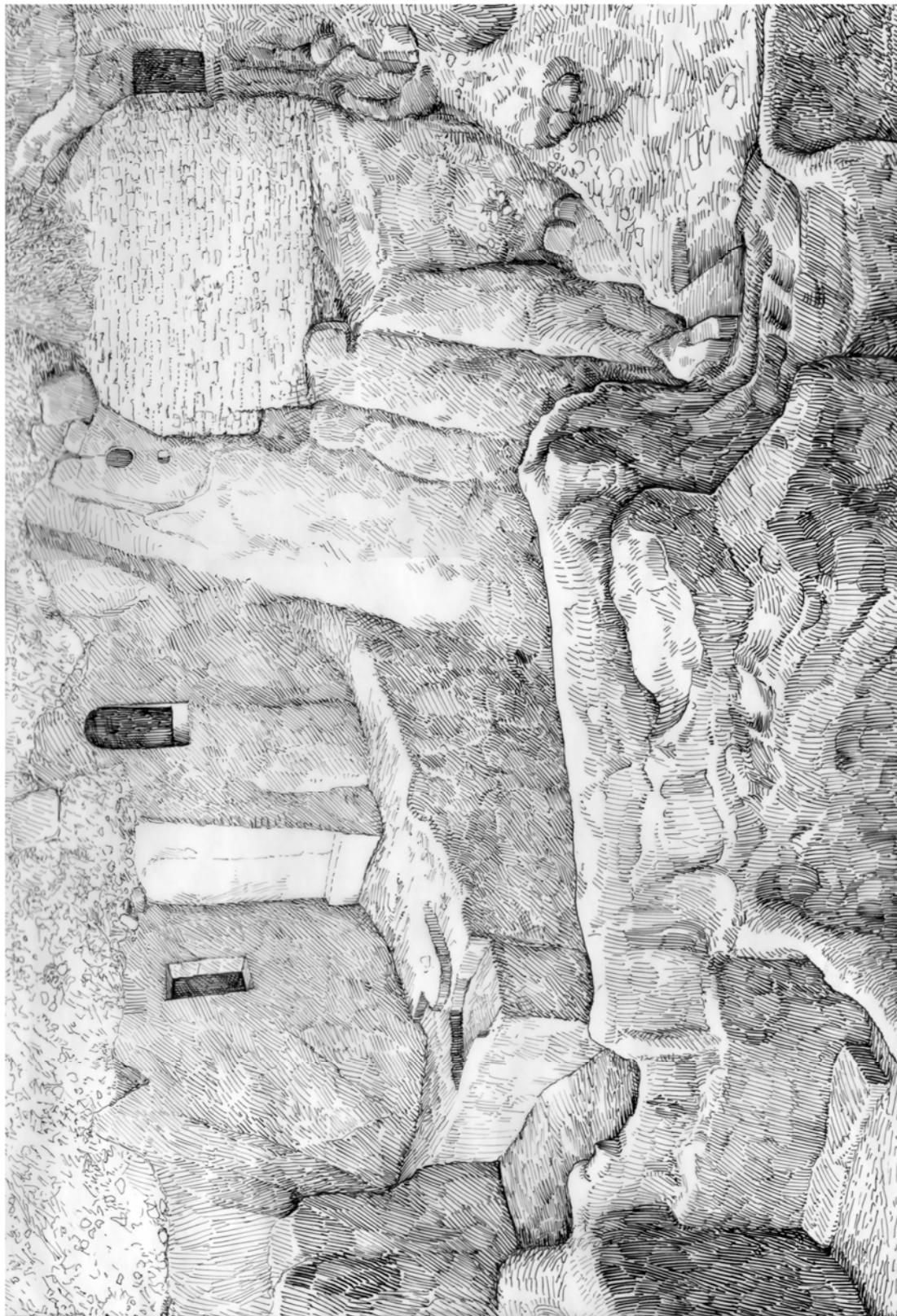

Fig. 15. Sectorul E văzut de D. Mironescu (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

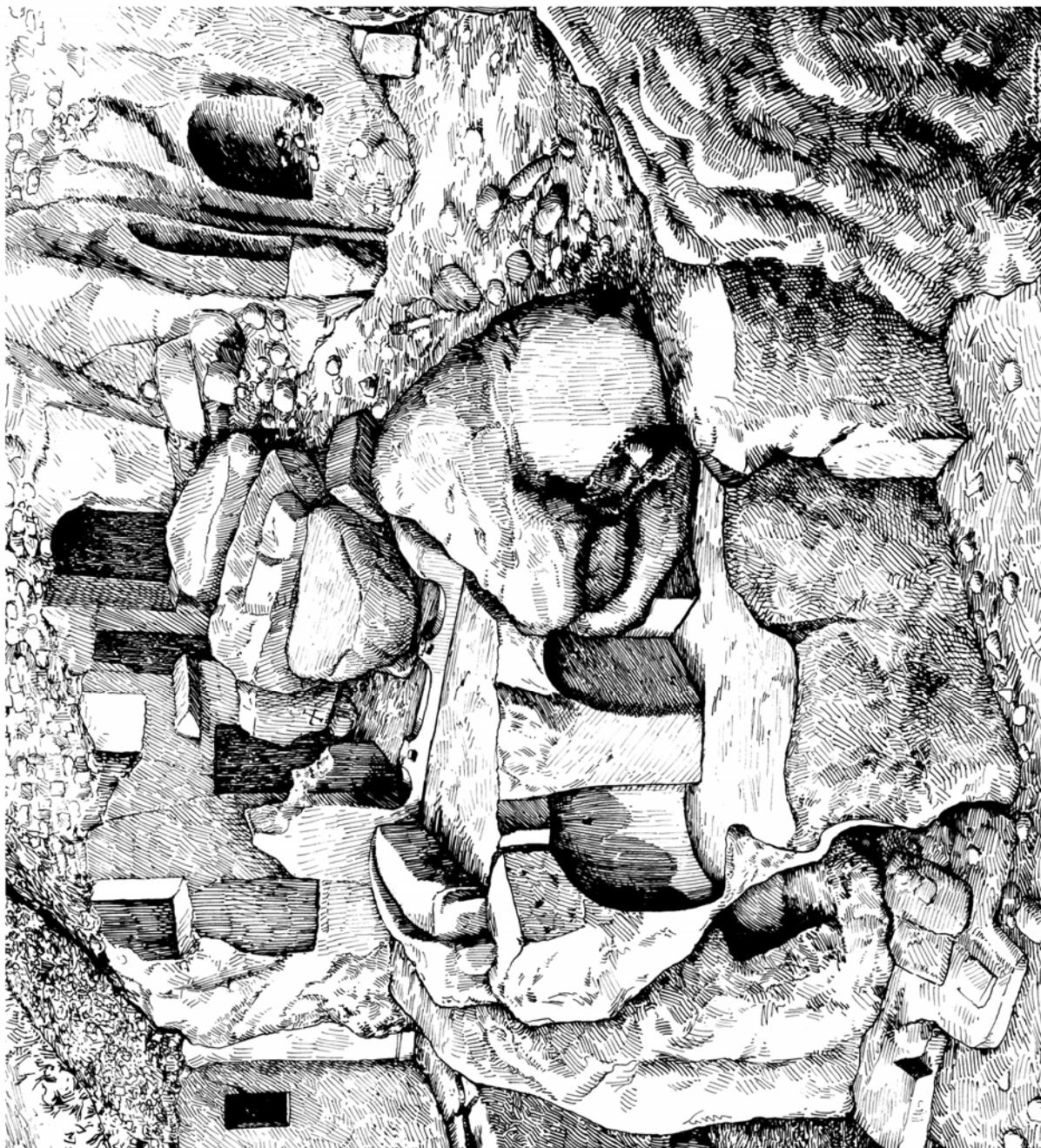

Fig. 16. Sectorul E văzut de D. Mironescu (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

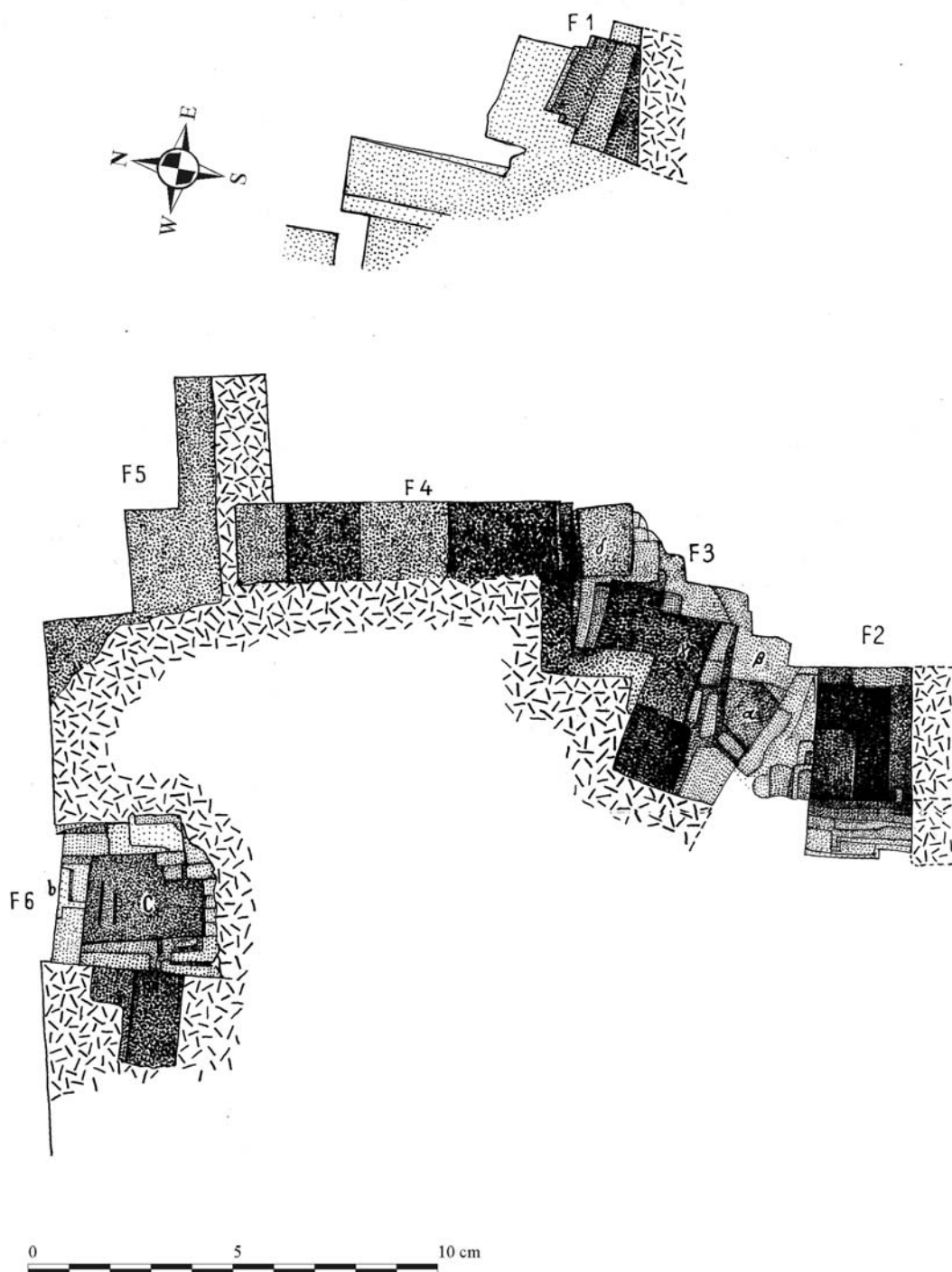
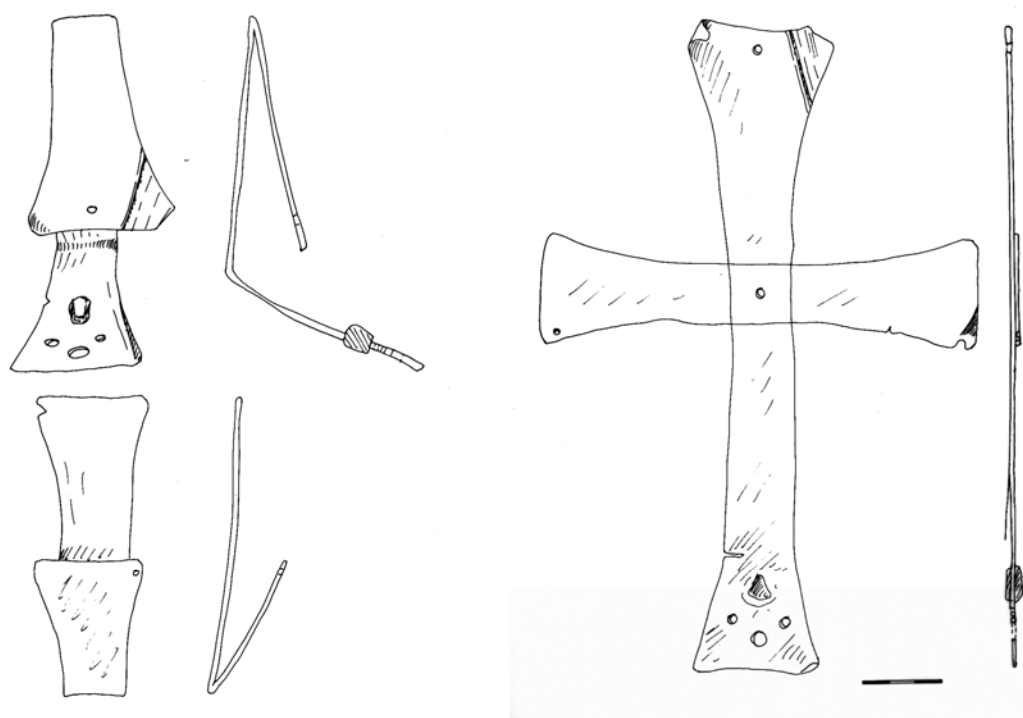
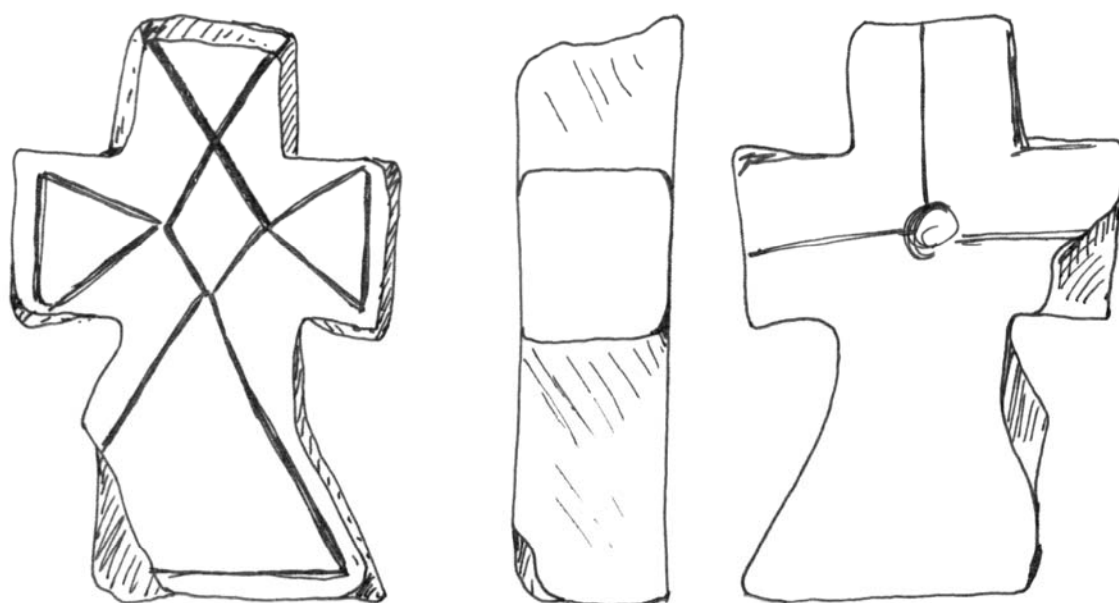

Fig. 17. Sectorul F (plan din arhiva Institutului de Arheologie „VasilePârvan”).

a. cat. nr. 2

b. cat. nr. 1

Fig. 18. a. Cruce de aramă; b. cruciuliță de cretă

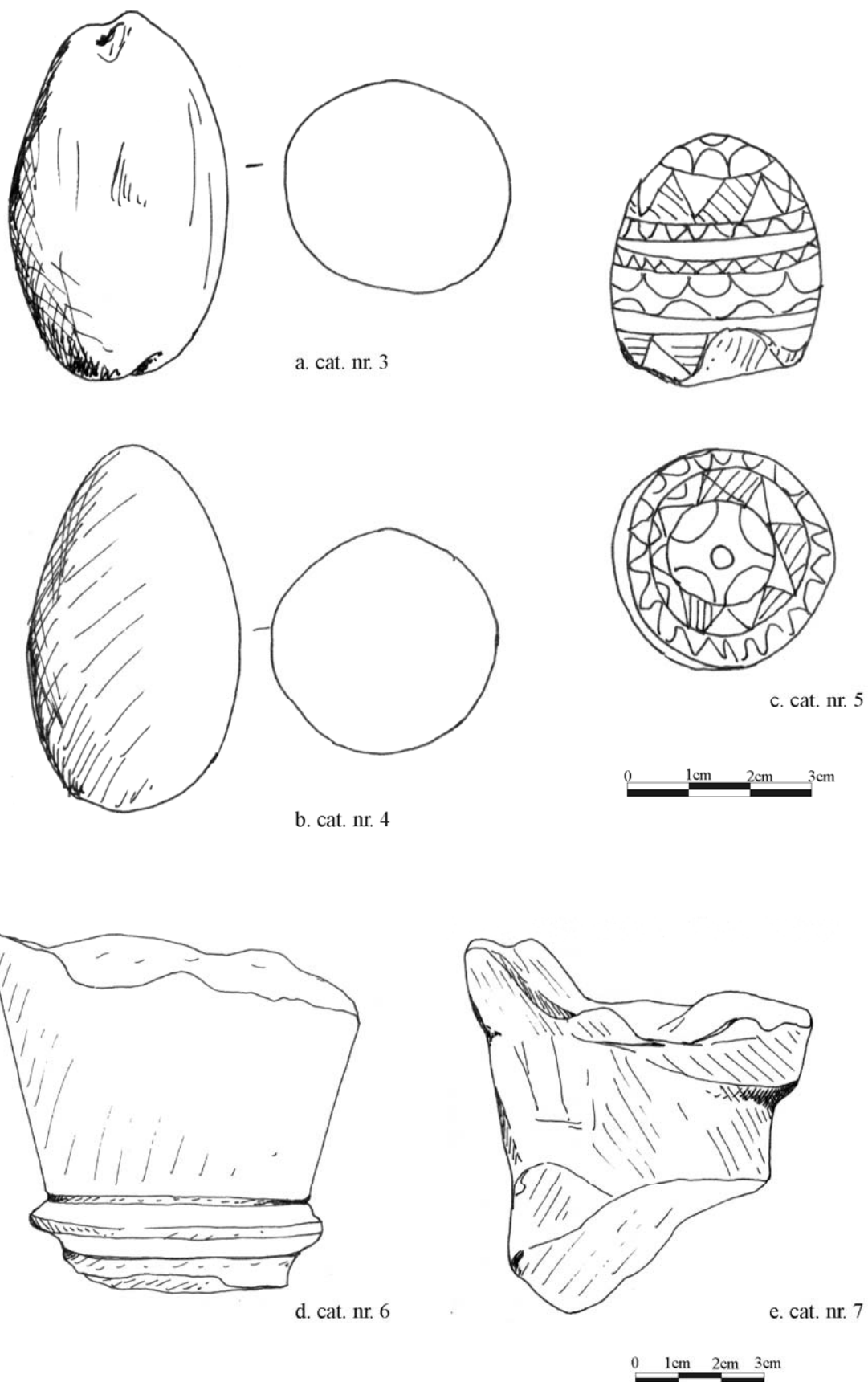
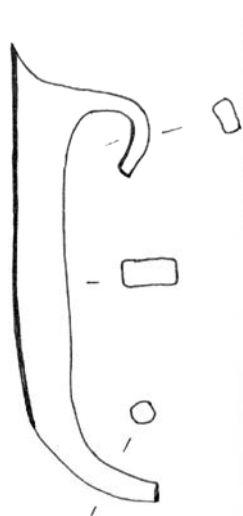

Fig. 19. a. - c. Ouă de cretă; d. - e. potire euharistice

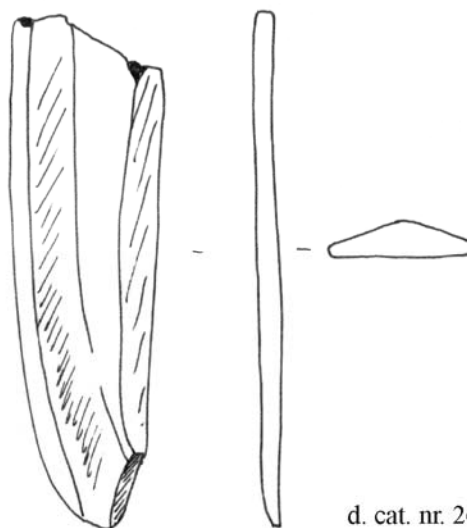
a. cat. nr. 27

b. cat. nr. 24

c. cat. nr. 25

d. cat. nr. 26

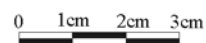

Fig. 20. a. Amnar; b. - d. ustensile de corn

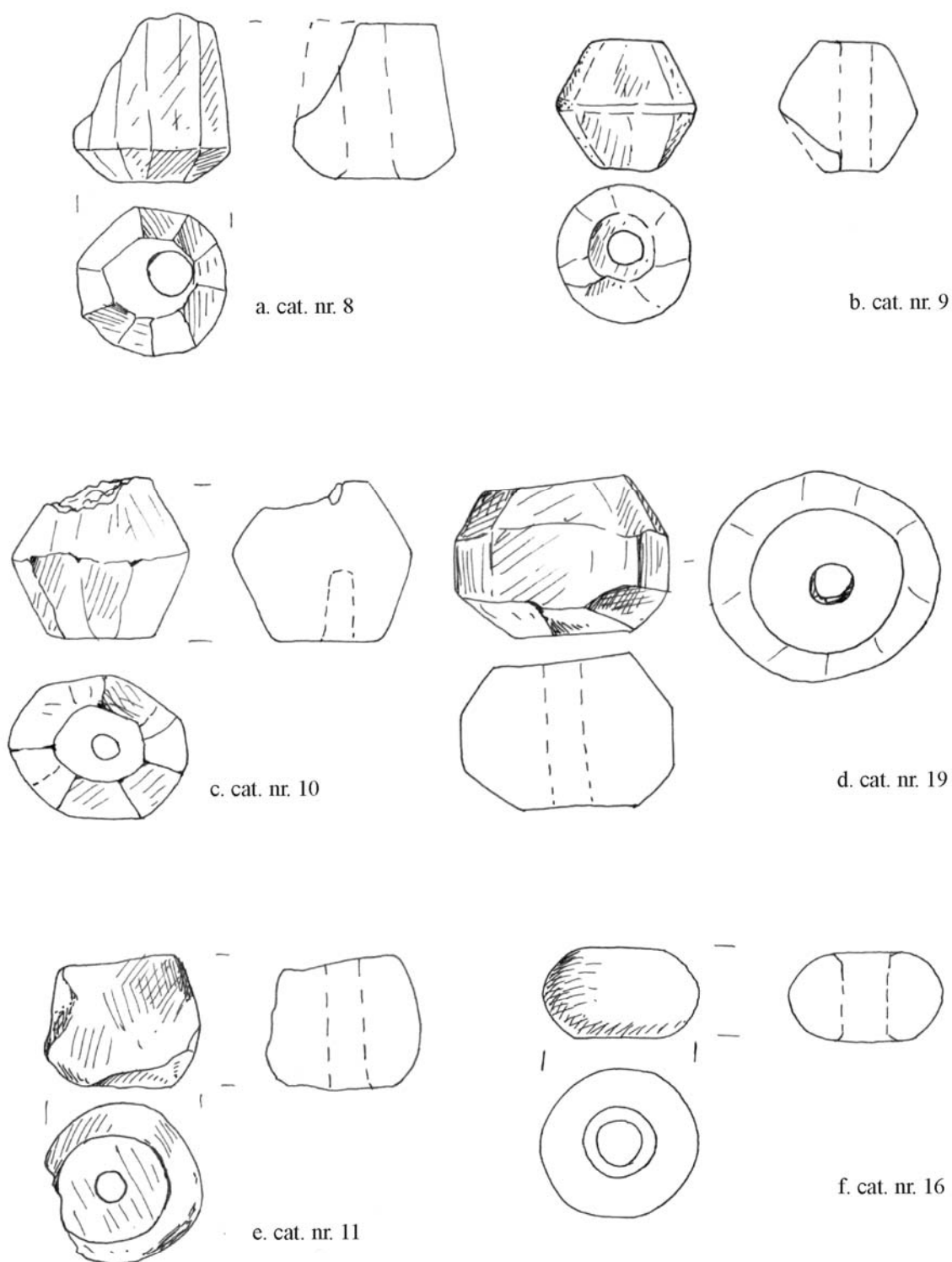

Fig. 21. Fusaiole de cretă

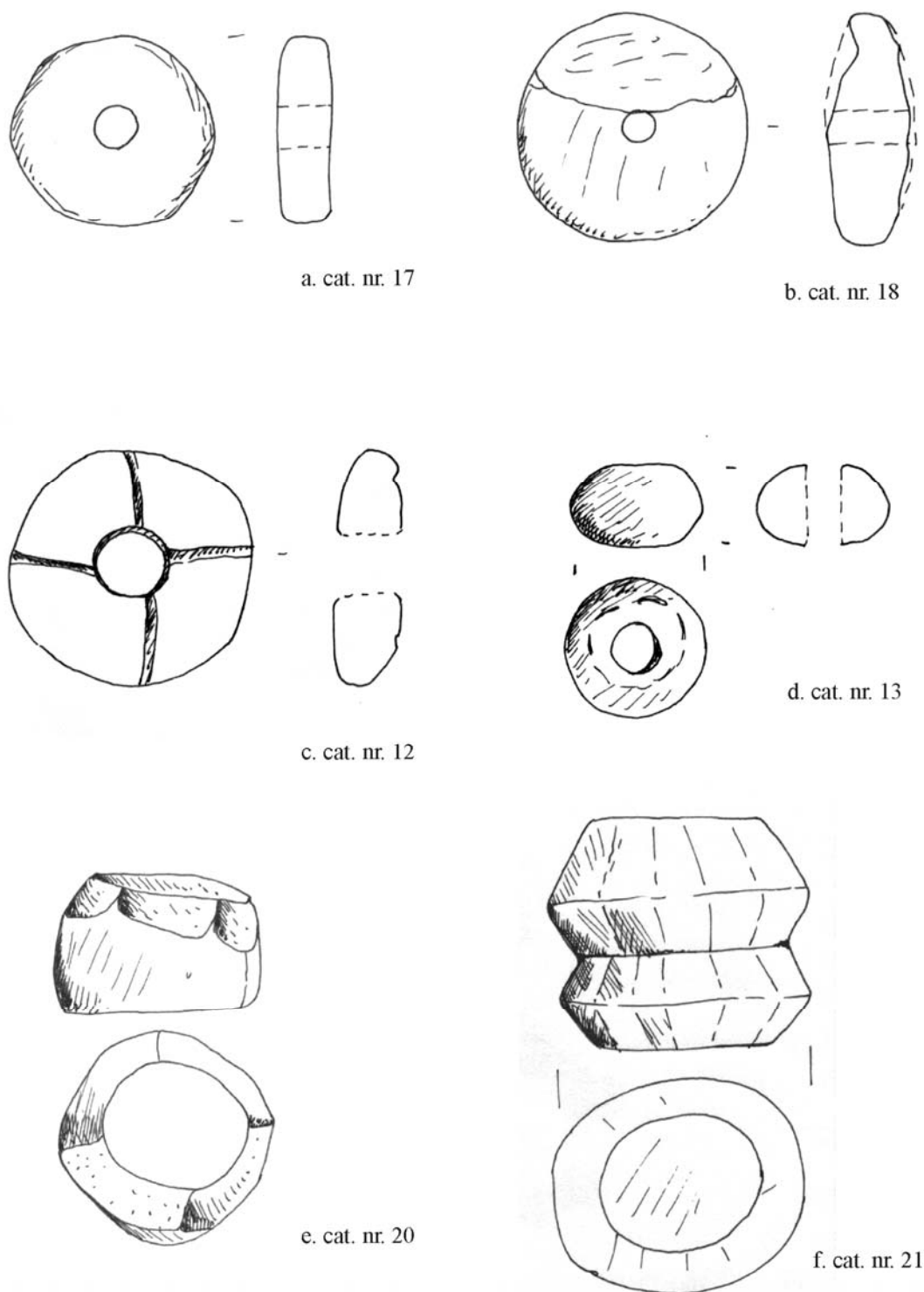

Fig. 22. a.- b. Fusaiole de lut; c.- d. fusaiole de cretă; e. - f. greutatea de cretă

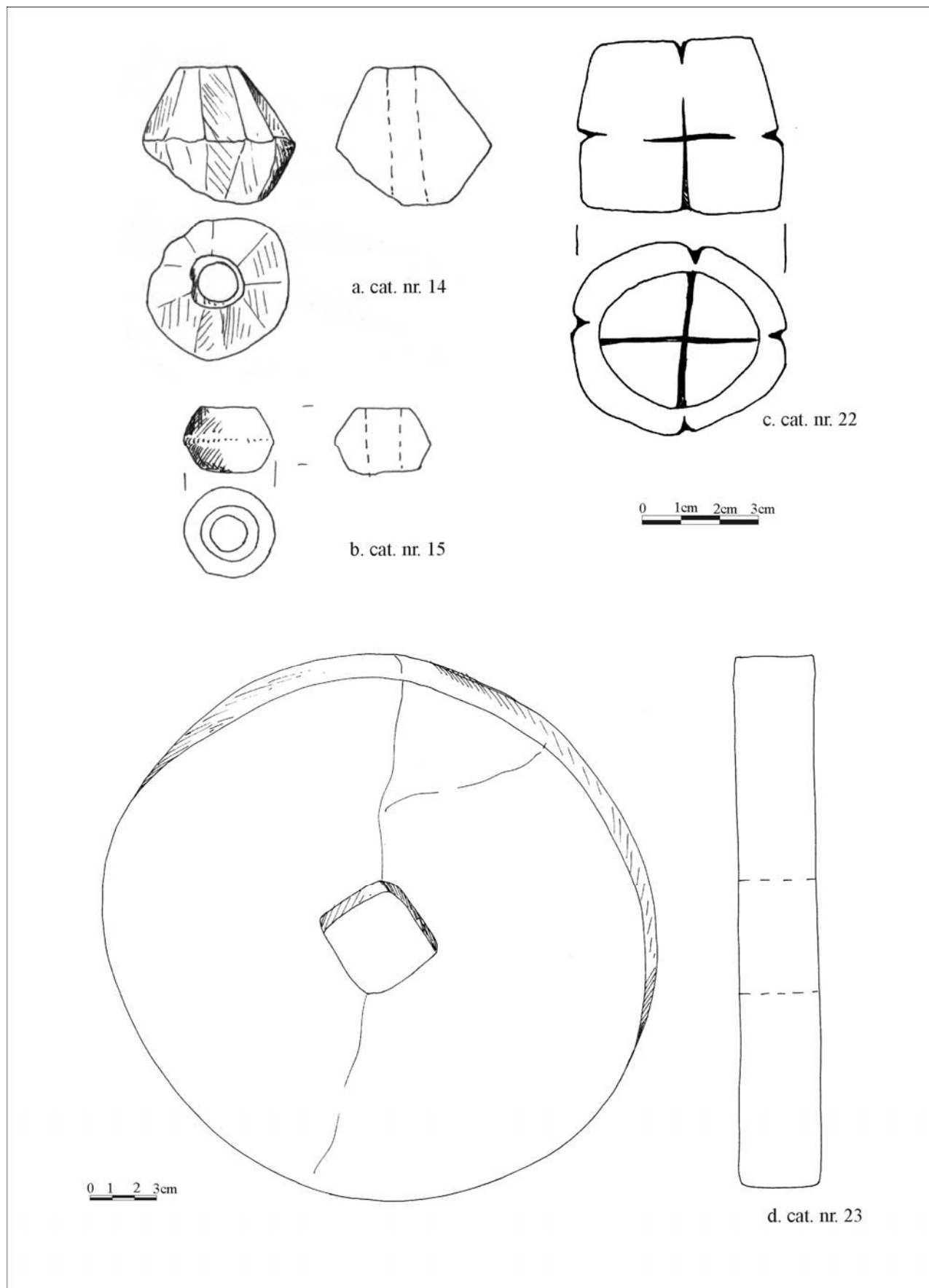

Fig. 23. a. - c. Fusaiole de cretă; d. piatră de râșniță

a.

b.

c.

d.

Fig. 24. Complexe funerare: a. M 1-2/C I/1957; b. M 4 sau M 5/E 4; c. M 9/G 3/1957; d. M 10/G/1957 (imagini din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

Fig. 25. Complexe funerare: a. M 11/la vest de C 1/1960; b. Reconstituirea scheletului M 11 de către specialiștii Institutului de Antropologie „Fr. Rainer” cu ocazia realizării expoziției *O istorie în cretă. Complexul rupestru de la Murfatlar-Basarabi*, MNIR, decembrie 2007; c.-d. M 7/G 2/1957; e.-f. M 13/anexa B 3/1960 (a., c.-f. – imagini din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).